

MICHAŁ
SZZANIECKI
POWSZECHNA
HISTORIA
PAŃSTWA
I PRAWA

Wolters Kluwer

**MICHAŁ
SZCHANIECKI
POWSZECHNA
HISTORIA
PAŃSTWA
I PRAWA**

12. wydanie

opracowanie wydań 6–11
Katarzyna Sójka-Zielińska

opracowanie i wstęp do 12. wydania
Marek Wąsowicz

 Wolters Kluwer

Warszawa 2022

Wydawcy
Dagna Kordyasz
Agata Jędrasik

Redaktor prowadzący
Adam Choiński

Opracowanie redakcyjne
Elżbieta Lipińska

Projekt graficzny okładki i stron tytułowych
Wojtek Janikowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2022

ISBN 978-83-8286-420-5
12. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 728 313 462
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Powszechna historia państwa i prawa profesora Michała Szczanieckiego stanowi owoc wiedzy, erudycji i długich lat nauczania akademickiego autora.

Materiał przekazany w książce pokazany jest w jasny i przystępny sposób, ułatwiający czytającemu przyswojenie niezbędnej wiedzy o przedmiocie. Dzieło przeznaczone jest zarówno dla studentów prawa, jak i dla prawników zainteresowanych dziejami urządzeń ustrojowych cywilizacji europejskiej.

„Podręcznik prof. Szczanieckiego, który jest jego *opus vitae*, mimo upływu ponad połowy stulecia od powstania nadal zachowuje swoje wyjątkowe walory dydaktyczne i nie przestaje być podstawowym źródłem wiedzy o dziejach ustrojów państwowych i kultury prawnej naszego kręgu cywilizacyjnego”.

Ze wstępu do wyd. 12 prof. dr. hab. Marka Wąsowicza

SPIS TREŚCI

Profesor Michał Szczaniecki (1910–1977)	25
Słowo wstępne	33
Wstęp do wydania dwunastego	35
Z przedmowy autora	37

CZĘŚĆ I PAŃSTWO W STAROŻYTNOŚCI

1. Plan wykładu	41
-----------------------	----

Rozdział I

Despotie wschodnie	43
2. Rys historyczny	43
3. Źródła prawa w despotiach wschodnich. Kodeks Hammurabiego	44
4. Charakterystyka despotii wschodnich	45

Rozdział II

Starożytne państwa śródziemnomorskie	46
I. Rys historyczny	46
5. Wprowadzenie	46
II. Pogląd na rozwój Sparty	47
6. Stosunki gospodarcze i społeczne	47
7. Ustrój państwa	48
III. Pogląd na rozwój Aten	49
8. Stosunki gospodarcze i społeczne	49
9. Ustrój państwa	50
IV. Źródła prawa	52
10. Źródła prawa greckiego	52

V. Charakterystyka starożytnych państw śródziemnomorskich	52
11. Cechy wyróżniające	52

Rozdział III

Rzym w okresie cesarstwa	54
I. Pogląd na rozwój formy państwa i na rozwój terytorialny Rzymu	54
12. Rozwój formy państwa	54
13. Rozwój terytorialny państwa rzymskiego	57
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	57
14. Podstawy gospodarcze	57
15. Ustrój społeczny	59
III. Ustrój państwa w okresie pryncypatu	61
16. Powstanie pryncypatu i jego struktura	61
17. Dalszy rozwój władzy cesarskiej i upadek znaczenia Senatu	63
IV. Ustrój państwa w okresie dominatu	64
18. Władza cesarska	64
19. Podziały imperium	65
20. Zarząd centralny państwa	65
21. Zarząd lokalny	66
22. Sądownictwo	67
23. Skarbowość	67
24. Wojskowość	68
25. Państwo a chrześcijaństwo	69
26. Początki organizacji kościelnej	71
V. Źródła prawa rzymskiego	71
27. Wprowadzenie	71
28. Laicyzacja prawa i jego racjonalizacja	72
29. Tendencje do upowszechnienia i jednolitości prawa (<i>ius gentium</i> a <i>ius civile</i>)	72
30. Rozwój rzeczowego zakresu prawa (<i>ius honorarium</i> a <i>ius civile</i>)	73
31. Źródła powstania prawa	74
32. Ustawy	74
33. Działalność prawotwórcza pretorów	75
34. Działalność prawotwórcza prawników rzymskich	75
35. Konstytucje cesarskie i kodyfikacje	76

Rozdział IV

Organizacje społeczne i polityczne ludów germańskich i słowiańskich	78
I. Ludy germańskie	78
36. Okres plemienny	78
37. Powstanie państw szczepowych	80
38. Główne państwa szczepowe	80

II. Ludy słowiańskie	82
39. Organizacje społeczne i polityczne	82
40. Charakterystyka państw szczepowych germańskich i słowiańskich	83
III. Problem wpływów państwa rzymskiego na rozwój państwa w średniowieczu	83
41. Istota zagadnienia	83

CZĘŚĆ II

PAŃSTWO W EPOCE FEUDALIZMU

Rozdział V

Państwo frankońskie	89
I. Rys historyczny	89
42. Rozwój terytorialny	89
43. Okres panowania Merowingów	90
44. Okres panowania Karolingów	91
II. Ustrój gospodarczy i społeczny	91
45. Ogólne warunki gospodarcze	91
46. Rozwój wielkiej własności ziemskiej	92
47. Organizacja wielkiej własności	93
48. Immunitet. Powstanie władztwa gruntowego	93
49. Stosunki społeczne	94
50. Wasalstwo i beneficjum	95
III. Ustrój państwa	97
51. Charakter patrymonialny królestwa	97
52. Podziały państwa i następstwo tronu	98
53. Zakres władzy królewskiej	98
54. Godność cesarska	99
55. Organy centralne	100
56. Zarząd lokalny	102
57. Sądownictwo i proces	103
58. Wojskowość	107
59. Skarbowość	107
IV. Źródła prawa	107
60. Zasada osobowości prawa	107
61. Ustawodawstwo królewskie (kapitularze)	108
62. Dokumenty praktyki	109
63. Spisy prawa rzymskiego (<i>Leges Romanae Barbarorum</i>)	109
64. Spisy prawa germańskiego (<i>Leges Barbarorum</i>)	109
V. Charakterystyka państwa frankońskiego i jego znaczenie dla rozwoju państwa i prawa w Europie Zachodniej	110
65. Istotne elementy problemu	110
66. Ogólne znaczenie historyczne państwa frankońskiego	111

Rozdział VI

Ogólne zagadnienia państwa feudalnego	112
67. Stosunek poddańczy	112
68. Feudalizm a ustrój lenny	113
69. Kontrakt lenny	113
70. Hierarchia lenna	117
71. Własność feudalna	119
72. Miasta	120
73. Stany społeczne	121
74. Przywileje i nierówność prawa	121
75. Ustrój monarchiczny	122
76. Formy państwa feudalnego	122

Rozdział VII

Francja w okresie rozdrobnienia feudalnego (X–XIII w.)	124
I. Rys historyczny	124
77. Objęcie tronu przez Kapetyngów	124
78. Geografia polityczna Francji	125
79. Rozrost domeny królewskiej	125
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	126
80. Ogólny rozwój gospodarczy	126
81. Powstanie stanu szlacheckiego	127
82. Powstanie stanu duchownego	128
83. Powstanie miast	128
84. Trzy typy miast francuskich	129
85. Gildie i cechy	130
86. Powstanie stanu mieszczańskiego	131
87. Położenie ludności wiejskiej	132
88. Powstanie społeczeństwa stanowego	133
III. Ustrój państwa	133
89. Struktura terytorialna monarchii	133
90. Podstawy władzy królewskiej	134
91. Król – najwyższy zwierzchnik lenny	135
92. Król – strażnik pokoju. Zwalczanie wojen prywatnych	136
93. Król – najwyższy sędzia	137
94. Utrwalenie się dziedziczności tronu	138
95. Organy centralne	139
96. Zarząd lokalny	140
IV. Źródła prawa	142
97. Powstanie terytorialnego prawa zwyczajowego i jego rozdrobnienie	142
98. Podział Francji na kraje prawa zwyczajowego i kraje prawa pisanego	143
99. Spisy prawa zwyczajowego	143

100. Renesans nauki prawa rzymskiego	144
101. Powstanie i rozwój prawa kanonicznego	145
102. Nauczanie prawa na uniwersytetach	146
V. Charakterystyka okresu	146
103. Główne cechy wyróżniające	146

Rozdział VIII

Francja w okresie monarchii stanowej (XIV–XV w.)	148
I. Rys historyczny	148
104. Ramy terytorialne zjednoczonej monarchii	148
105. Główne wydarzenia historyczne	149
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	150
106. Ogólny rozwój gospodarczy	150
107. Społeczeństwo stanowe	150
III. Ustrój państwa	151
108. Zmiana charakteru władzy królewskiej	151
109. Legiści	152
110. Następstwo tronu	153
111. Zasada niepodzielności domeny. Apanaże	154
112. Stany Generalne	154
113. Stany Prowincjonalne	157
114. Parlament	157
115. Wojskowość i skarbowość	158
116. Zarząd lokalny	160
IV. Źródła prawa	160
117. Zjawiska najistotniejsze	160
V. Charakterystyka okresu	161
118. Główne cechy wyróżniające	161

Rozdział IX

Niemcy w okresie monarchii wczesnofeudalnej (wiek X – połowa XIII w.)	162
I. Rys historyczny	162
119. Główne wydarzenia historyczne	162
120. Ramy terytorialne	163
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	164
121. Ogólny rozwój gospodarczy	164
122. Powstanie stanu szlacheckiego	164
123. Książęta szczepowi i terytorialni	165
124. Ministeriałowie	166
125. Ludność wiejska	166
126. Powstanie miast i ich rozwój	167
127. Ustrój miast	168

128. Mieszczaństwo	169
129. Powstanie społeczeństwa stanowego	169
III. Ustrój państwa	170
130. Królestwo Niemieckie a cesarstwo	170
131. Władza królewska	172
132. Upadek księstw szczepowych. Początki księstw terytorialnych	173
133. Następstwo tronu	174
134. Problem przymusu lennego	175
135. Stosunek państwa do Kościoła	175
136. Zarząd centralny państwa	176
137. Zarząd lokalny	177
IV. Źródła prawa	178
138. Ogólny rozwój prawa	178
139. Prawo ziemskie	178
140. Prawo miejskie	179
141. Prawo lenne, dworskie i górnicze	180
V. Charakterystyka okresu	181
142. Główne cechy wyróżniające	181

Rozdział X

Niemcy w okresie rozdrobnienia feudalnego i kształtowania się

monarchii stanowych (od połowy XIII w. do końca XV w.)	182
I. Rys historyczny	182
143. Główne wydarzenia	182
144. Geografia polityczna	183
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	185
145. Ogólny rozwój gospodarczy	185
146. Szlachta	185
147. Ludność wiejska	186
148. Miasta i mieszczaństwo	186
III. Ustrój państwa	187
A. Ustrój Rzeszy	187
149. Władza królewska	187
150. Następstwo tronu	188
151. Organy centralne	189
152. Sądownictwo	190
B. Władztwa terytorialne	190
153. Rozwój zwierzchnictwa terytorialnego	190
154. Organy centralne	192
155. Związki miast. Hanza	194
IV. Źródła prawa	195
156. Zjawiska najistotniejsze	195

V. Charakterystyka okresu	195
157. Główne cechy wyróżniające	195

Rozdział XI

Anglia w okresie monarchii wczesnofeudalnej i monarchii stanowej

(XI–XV w.)	197
I. Rys historyczny	197
158. Anglia w starożytności	197
159. Państwo anglosaskie i jego podbój przez Normanów w 1066 r.	198
160. Antagonizm angielsko-francuski	199
161. Rzut oka na ewolucję ustrojową Anglii	200
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	201
162. Ogólne warunki gospodarcze	201
163. Ustrój lenny angielski i jego specyficzne cechy	201
164. Feudałowie	203
165. Ludność wiejska	204
166. Miasta i mieszczenie	205
III. Ustrój państwa	206
167. Władza królewska	206
168. Państwo a Kościół	208
169. Następstwo tronu	208
170. Urzędy nadworne	209
171. Rada Królewska	209
172. Wielka Karta Wolności z 1215 r.	211
173. Początki Parlamentu	213
174. Skład Parlamentu	213
175. Uprawnienia Parlamentu	215
176. Charakterystyczne cechy średniowiecznego parlamentaryzmu angielskiego	216
177. Zarząd lokalny	217
178. Początki samorządu lokalnego	218
179. Sądownictwo	219
180. Sądy przysięgłych	220
IV. Źródła prawa	221
181. Powstanie systemu <i>common law</i> i systemu <i>equity</i>	221
182. Źródła poznania prawa	223
V. Charakterystyka okresu	224
183. Główne cechy wyróżniające	224

Rozdział XII

Państwo kijowskie w okresie monarchii wczesnofeudalnej (X–XI w.)

I. Rys historyczny	225
184. Powstanie państwa ruskiego	225

185. Problem wpływów normańskich na powstanie państwa	226
186. Rozwój państwa kijowskiego	227
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	228
187. Ogólne warunki gospodarcze	228
188. Ugruntowanie się stosunków feudalnych	228
189. Struktura społeczna	229
III. Ustrój państwa	230
190. Władza wielkoksiążęca	230
191. Następstwo tronu i podziały państwa	230
192. Zarząd państwa	231
IV. Źródła prawa	232
193. Układy rusko-bizantyńskie z X w.	232
194. Ruska Prawda	233
V. Charakterystyka okresu	234
195. Główne cechy wyróżniające	234

Rozdział XIII

Rus w okresie rozdrobnienia feudalnego (XII–XV w.)	235
I. Rys historyczny	235
196. Rozdrobnienie i przebieg zjednoczenia ziem ruskich	235
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	236
197. Ogólny rozwój gospodarczy	236
198. Feudałowie	237
199. Ludność wiejska	238
200. Miasta i mieszczanie	239
III. Ustrój państwa	239
201. Rola wielkich książąt moskiewskich w zjednoczeniu państwa	239
202. Zarząd Wielkiego Księstwa Moskiewskiego	240
203. Ustrój republik Nowogrodu i Pskowa	241
IV. Charakterystyka okresu	242
204. Główne cechy wyróżniające	242

Rozdział XIV

Rosja w okresie monarchii stanowej (od XVI w. do połowy XVII w.)	243
I. Rys historyczny	243
205. Rosja za ostatnich Rurykowiczów	243
206. Kryzys monarchii na początku XVII w.	244
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	244
207. Ogólny rozwój gospodarczy	244
208. Bojarowie	245
209. Ludność wiejska	246
210. Miasta i mieszczaństwo	246

III. Ustrój państwa	247
211. Władza carska	247
212. Duma Bojarska	248
213. Sobór Ziemski	248
214. Priказы	249
215. Zarząd lokalny. Samorząd gubny i ziemski	249
IV. Źródła prawa	250
216. Najważniejsze zbiory prawa	250
V. Charakterystyka okresu	251
217. Główne cechy wyróżniające	251

Rozdział XV

Charakterystyka państwa feudalnego w dobie poprzedzającej

pojawienie się monarchii absolutnej	252
218. Wprowadzenie	252
I. Monarchia wczesnofeudalna	253
219. Ogólne ujęcie syntetyczne	253
II. Rozdrobnienie feudalne	255
220. Ogólne ujęcie syntetyczne	255
III. Monarchia stanowa	259
221. Ogólne ujęcie syntetyczne	259
IV. Pojawienie się monarchii absolutnej	263
222. Ustalenia wstępne	263

Rozdział XVI

Francja w okresie monarchii absolutnej (XVI–XVIII w.)

I. Rys historyczny	264
223. Monarchia absolutna i jej kryzys w XVI w.	264
224. Kryzys monarchii w XVII w. i rządy Ludwika XIV	265
225. Zmierzch i kryzys monarchii w XVIII w.	265
226. Ramy terytorialne	266
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	267
A. Stosunki gospodarcze	267
227. Akumulacja kapitałów	267
228. Merkantylnizm i polityka merkantylna	268
229. Fizjokratyzm	269
B. Stosunki społeczne	270
230. Charakter podziałów społecznych	270
231. Duchowieństwo	270
232. Szlachta	271
233. Mieszczaństwo	272
234. Ludność wiejska	273

III. Ustrój państwa	275
A. Król i władza królewska	275
235. Zakres władzy królewskiej	275
236. Uzasadnienie władzy absolutnej	276
237. Prawa fundamentalne monarchii	278
238. Prawa i aspiracje polityczne parlamentów	279
B. Organy centralne	281
239. Urzędy ministerialne	281
240. Rady Królewskie	283
241. Stany Generalne	284
C. Zarząd lokalny	285
242. Cechy podstawowe	285
D. Skarbowość	286
243. Charakterystyka ogólna	286
E. Sądownictwo	287
244. Wprowadzenie	287
245. Sądownictwo królewskie delegowane	288
246. Sądownictwo królewskie zastrzeżone	289
F. Stosunek państwa do wyznań	290
247. Państwo a Kościół katolicki	290
248. Położenie prawne protestantów	292
249. Położenie prawne Żydów	294
IV. Źródła prawa	295
250. Rozwój prawa zwyczajowego i wpływ prawa rzymskiego	295
251. Ustawodawstwo królewskie	296
V. Charakterystyka okresu	297
252. Główne cechy wyróżniające	297

Rozdział XVII

Niemcy w wiekach XVI–XVIII	298
I. Rys historyczny	298
253. Geografia polityczna Niemiec	298
254. Wzrost władzy książąt terytorialnych	300
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	301
255. Stosunki gospodarcze	301
256. Szlachta	302
257. Duchowieństwo	303
258. Mieszczaństwo	304
259. Ludność wiejska	304
III. Ustrój państwa	306
A. Rzesza	306
260. Charakter prawny Rzeszy	306
261. Władza cesarska	307

262. Organy Rzeszy	307
263. Sejm Rzeszy	308
264. Sąd Kameralny Rzeszy	309
265. Stosunek państwa do wyznań	310
B. Terytoria Rzeszy	312
266. Charakter prawny i ustrój terytoriów Rzeszy	312
C. Monarchia brandenbursko-pruska	314
267. Rozwój terytorialny monarchii i powstanie królestwa Prus	314
268. Organy centralne	315
269. Organy lokalne	316
270. Absolutyzm oświecony	316
D. Monarchia Habsburgów	317
271. Powstanie monarchii Habsburgów	317
272. Organy centralne	318
273. Organy lokalne	319
274. Charakterystyka monarchii habsburskiej	319
IV. Źródła prawa	320
275. Problem recepcji prawa rzymskiego	320
276. Przyczyny ekspansji prawa rzymskiego w średniowieczu	320
277. Sposób przeprowadzenia recepcji	321
278. Rozmiary recepcji prawa rzymskiego w Niemczech	322
279. Ekspansja prawa rzymskiego w Europie	323
280. Carolina	324
281. Kodyfikacje XVIII w.	326
282. Kodyfikacje prawa cywilnego	326
283. Kodyfikacje prawa karnego	327
V. Charakterystyka formy państwa	328
284. Główne cechy wyróżniające	328

Rozdział XVIII

Anglia w okresie monarchii absolutnej (od XVI do połowy XVII w.)	329
I. Rys historyczny	329
285. Wprowadzenie	329
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	330
286. Początki kapitalizmu	330
287. Rozwój kapitalizmu w rolnictwie	330
288. Rozwój kapitalizmu w przemyśle	332
289. Rozwój kapitalizmu w handlu	332
290. Rozwój stosunków społecznych	333
III. Ustrój państwa	333
291. Władza królewska i Parlament	333
292. Organy centralne	334
293. Stosunek do wyznań	335

IV. Charakterystyka okresu	336
294. Główne cechy wyróżniające	336

Rozdział XIX

Rosja w okresie monarchii absolutnej od połowy XVII w. do XVIII w.	337
I. Rys historyczny	337
295. Wprowadzenie	337
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	338
296. Reformy gospodarcze Piotra I	338
297. Szlachta	339
298. Mieszczaństwo	340
299. Ludność wiejska	340
III. Ustrój państwa	341
300. Władza cesarska	341
301. Organy centralne	341
302. Zarząd lokalny	342
303. Wojskowość	343
IV. Źródła prawa	344
304. Zjawiska najistotniejsze	344
V. Charakterystyka okresu	344
305. Główne cechy wyróżniające	344

Rozdział XX

Charakterystyka feudalnej monarchii absolutnej	346
306. Ogólne ujęcie syntetyczne	346
307. Prawidłowości rozwoju państwa w epoce feudalizmu	349

CZĘŚĆ III

PAŃSTWO W EPOCE KAPITALIZMU

308. Plan wykładu	353
-------------------------	-----

Rozdział XXI

Anglia w XVII i XVIII w. (do 1832 r.)	355
I. Rys historyczny	355
309. Podział na okresy	355
310. Rozwój stosunków gospodarczych i społecznych	355
311. Rozwój terytorialny. Kolonie	357
II. Przemiany ustrojowe w XVII w.	359
A. Okres panowania Stuartów (1603–1648)	359
312. Opozycja Parlamentu. Petycja prawa	359
313. Długi Parlament. Ustawy z 1641 r.	360
B. Okres Republiki (1648–1660)	360
314. Ścieranie się sił i programów politycznych	360

315. Ustrój Republiki w latach 1649–1653	362
316. Ustrój Republiki w latach 1653–1660	362
C. Okres restauracji Stuartów (1660–1688)	363
317. Rządy Karola II. Habeas Corpus Act	363
318. Rządy Jakuba II. Druga „chwalebna” rewolucja	365
III. Powstanie rządów parlamentarnych i gabinetowych (1689–1832)	365
A. Ustrój Anglii na przełomie XVII i XVIII w.	365
319. Rządy dynastii orańskiej i hanowerskiej	365
320. Bill o prawach z 1689 r.	366
321. Ustawa sukcesyjna z 1701 r.	366
322. Charakterystyka przemian ustrojowych	367
B. Powstanie rządów parlamentarnych	368
323. Odpowiedzialność prawna a odpowiedzialność polityczna ministrów ..	368
324. Powstanie gabinetu. Zasada nieodpowiedzialności króla	369
325. Odpowiedzialność solidarna, czyli gabinetowa, ministrów	370
326. Mechanizm rządów parlamentarnych	370
IV. Konstytucja angielska	372
327. Konstytucja w znaczeniu formalnym i materialnym	372
328. Materialny charakter konstytucji angielskiej	372
329. Wpływ wzoru konstytucji angielskiej na inne kraje	374
330. Potrzeba reformy ustrojowej w XIX w.	375

Rozdział XXII

Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki i ich konstytucja z 1787 r.	377
I. Kolonie angielskie w Ameryce Północnej i ich walka o niepodległość	377
331. Powstanie kolonii angielskich w Ameryce	377
332. Ustrój kolonii i ich stosunek do metropolii	377
333. Przebieg wojny o niepodległość (1775–1783)	378
II. Stany Zjednoczone jako konfederacja	379
334. I i II Kongres Kontynentalny i deklaracja niepodległości	379
335. Przyjęcie Artykułów konfederacji	379
336. Konstytucje stanowe i uchwalenie konstytucji federalnej	380
III. Konstytucja federalna z 1787 r.	380
337. Konstytucja z 1787 r. pierwszą konstytucją pisaną	380
338. Charakter konstytucji jako konstytucji federalnej	381
339. Realizacja zasady trójpodziału władzy	382
340. Gwarancje praw obywatelskich	384
341. Perspektywy rozwoju konstytucji amerykańskiej w XIX i XX w.	384
342. Wpływ konstytucji Stanów Zjednoczonych na rozwój światowego konstytucjonalizmu	385

Rozdział XXIII

Francja w dobie rewolucji i dyktatury napoleońskiej (1789–1814)	386
I. Ogólne wprowadzenie	386
343. Przyczyny rewolucji francuskiej	386
344. Kryzys monarchii absolutnej w latach 1770–1789	387
345. Podział na okresy	388
II. Okres monarchii ograniczonej (1789–1792)	389
A. Pierwsza Konstytuanta	389
346. Zwołanie Stanów Generalnych w 1789 r.	389
347. Powstanie pierwszej Konstytuanty i jej prace	389
348. Deklaracja praw człowieka i obywatela	390
349. Uchwały w sprawie likwidacji feudalizmu	393
350. Reformy zarządu terytorialnego	395
351. Reformy sądownictwa	396
352. Unormowanie stosunków wyznaniowych	397
B. Zasady konstytucji z 1791 r.	398
353. Ogólne zasady konstytucji	398
354. Wprowadzenie konstytucji w życie	400
355. Ogólna ocena działalności Konstytuanty	400
III. Okres rządów Konwentu (1792–1793)	401
356. Zebranie się Konwentu i proklamowanie republiki	401
357. Walka żyrondystów z jakobinami	402
IV. Okres dyktatury jakobińskiej (1793–1794)	402
358. Konstytucja jakobińska z 1793 r.	402
359. Dyktatura jakobińska	403
V. Okres Dyktatoriatu (1794/1795–1799)	405
360. Konstytucja dyktatorialna z 1795 r.	405
361. Rządy Dyktatoriatu	406
VI. Okres dyktatury napoleońskiej (1799–1814)	407
A. Ustrój państwa – organy centralne	407
362. Konsulat i cesarstwo	407
363. Konstytucja konsularna z 1799 r.	408
364. Praktyka konstytucyjna i zmiany konstytucji	410
365. Cesarstwo Francuskie	410
B. Reformy wewnętrzne	411
366. Reformy zarządu terytorialnego	411
367. Reorganizacja sądownictwa	413
368. Unormowanie stosunków między państwem a Kościołem	414
C. Kodyfikacje napoleońskie	414
369. Wpływ teorii prawa natury na rozwój prawa i kodyfikacji	414
370. Kodeks cywilny	415
371. Inne kodeksy	416
372. Rozwój prawa sądowego w XIX i XX w.	417
373. Światowe znaczenie kodyfikacji napoleońskiej	418

Rozdział XXIV

Perspektywy rozwoju państwa po kongresie wiedeńskim	419
374. Reakcja feudalna po upadku Napoleona	419
I. Znaczenie doświadczeń z przełomu XVIII i XIX w. dla rozwoju nowoczesnego konstytucjonalizmu	420
375. Podstawowe założenia programowe konstytucjonalizmu	420
376. Problem udziału obywateli w prawach politycznych	421
377. Władza ustawodawcza	422
378. Władza wykonawcza	423
379. Stosunek władzy ustawodawczej do wykonawczej	423
380. Władza sądowa i sądownictwo	425
381. Zarząd terytorialny	425
382. Problem kodyfikacji prawa	426
II. Główne linie rozwoju historycznego w XIX i XX w.	426
383. Rozwój gospodarczy	426
384. Rozwój społeczny	428
385. Rozwój polityczny	429
386. Rozwój instytucji państwowych i prawnych	430

Rozdział XXV

Francja w XIX i XX w. (od 1814 r.)	432
387. Podział na okresy	432
I. Okres restauracji Burbonów (1814–1830)	432
388. Powrót Burbonów na tron francuski	432
389. Karta konstytucyjna z 1814 r.	433
390. Znaczenie konstytucji z 1814 r. dla dziejów konstytucjonalizmu światowego	435
391. Praktyka konstytucyjna i upadek Burbonów	436
II. Okres Monarchii Lipcowej (1830–1848)	436
392. Konstytucja z 1830 r. i ustrój Monarchii Lipcowej	436
393. Kryzys i upadek Monarchii Lipcowej	437
III. Okres II Republiki (1848–1852)	438
394. Rewolucja społeczna 1848 r.	438
395. Konstytucja z 1848 r.	439
396. Praktyka konstytucyjna II Republiki i jej upadek	440
IV. Okres II Cesarstwa (1852–1870)	441
397. Konstytucja II Cesarstwa	441
398. Praktyka konstytucyjna II Cesarstwa	442
399. Stosunki wewnętrzne za II Cesarstwa i jego upadek	443
V. Początki III Republiki i Komuna Paryska	444
400. Francja w czasie wojny 1870 r.	444
401. Komuna Paryska	444
402. Spór o republikę	446

VI. Okres III Republiki (1870/1875–1940)	448
A. Konstytucja z 1875 r.	448
403. Ustawy konstytucyjne	448
404. Główne zasady konstytucji	448
B. Praktyka konstytucyjna III Republiki	450
405. Wzrost znaczenia władzy ustawodawczej	450
406. Próby wzmocnienia władzy wykonawczej	452
407. Znaczenie ustroju III Republiki dla dziejów parlamentaryzmu światowego	453
C. Administracja	453
408. Rozwój administracji – Rada Stanu	453
409. Państwo a Kościół	455
410. Rozwój prawa administracyjnego	455
VII. Okres II wojny światowej (1940–1946)	457
411. Powstanie dwóch rządów tymczasowych	457
412. Rząd w Vichy	457
413. Od Komitetu Wolnej Francji do Rządu Tymczasowego	458
VIII. Okres IV i V Republiki	459
414. Narodziny IV Republiki	459
415. IV Republika i jej upadek	459
416. V Republika	460

Rozdział XXVI

Niemcy w XIX i XX w.	462
417. Rys historyczny i plan wykładu	462
418. Podział na okresy	463
I. Związek Reński (1806–1813)	463
419. Upadek I Rzeszy i powstanie Związku Reńskiego	463
420. Ustrój Niemiec w okresie Związku Reńskiego	463
II. Związek Niemiecki (1815–1866)	465
421. Powstanie i ustrój Związku Niemieckiego	465
422. Ustrój państw skonfederowanych	466
423. Walka Prus i Austrii o hegemonię w Niemczech	466
424. Parlament frankfurcki 1848 r. i upadek Związku Niemieckiego w 1866 r.	467
III. Związek Północnoniemiecki (1867–1871)	468
425. Przejście od konfederacji do federacji	468
IV. II Rzesza Niemiecka (1871–1918)	469
426. Powstanie II Rzeszy	469
427. Stosunki gospodarcze i społeczne w Niemczech na przełomie XIX i XX w.	469
428. Konstytucja z 1871 r.	470
429. Praktyka konstytucyjna II Rzeszy	471

430. Rozwój ustawodawstwa II Rzeszy	472
431. Rozwój władzy wykonawczej	473
432. Rola Prus w II Rzeszy	473
433. Kodyfikacje – od partykularyzmu do prawa ogólnoniemieckiego	474
434. Od teorii prawa natury do pozytywizmu prawniczego. Kodeks cywilny – BGB	475
V. Republika Weimarska (1919–1933/1945) i III Rzesza Niemiecka (1933–1945)	477
435. Powstanie Republiki Weimarskiej	477
436. Konstytucja weimarska z 1919 r.	478
437. Praktyka konstytucyjna w latach 1919–1933	480
438. III Rzesza hitlerowska (1933–1945)	480
439. Losy państwowe Niemiec po II wojnie światowej	481
 Rozdział XXVII	
Prusy w XIX i XX w.	482
I. Prusy w pierwszej połowie XIX w.	482
440. Kontynuacja monarchii absolutnej	482
441. Reformy Steina i Hardenberga	483
442. Reformy wiejskie	484
443. Reformy zarządu terytorialnego	484
II. Konstytucyjna monarchia pruska (1850–1918)	485
444. Konstytucja z 1850 r.	485
445. Administracja terytorialna i samorząd	487
446. Kodyfikacje pruskie	489
 Rozdział XXVIII	
Austria w XIX i XX w.	490
I. Cesarstwo Austriackie (1804–1867)	490
447. Rys historyczny	490
448. Kryzys monarchii w 1848 r.	491
449. Kryzys monarchii w latach sześćdziesiątych XIX w.	491
II. Monarchia austro-węgierska (1867–1918)	493
450. Unia realna Austrii z Węgrami	493
451. Zasady konstytucji austriackiej	494
452. Zarząd terytorialny. Autonomia i samorząd	496
453. Kodyfikacje austriackie	497
454. Losy państwowe Austrii po I wojnie światowej	498
 Rozdział XXIX	
Wielka Brytania w XIX i XX w.	499
I. Rys historyczny	499
455. Wprowadzenie	499

456. Problem irlandzki	500
457. Kolonie i dominia	500
458. Brytyjska Wspólnota Narodów	501
II. Stosunki gospodarcze i społeczne	503
459. Rozwój kapitalizmu	503
III. Ustrój państwa	504
460. Król	504
461. Parlament. Izba Gmin	505
462. Parlament. Izba Lordów	507
463. Rząd. Gabinet	509
464. Rozwój rządów parlamentarnych	511
465. Sądownictwo	513
466. Zarząd terytorialny. Samorząd	514
IV. Rozwój angielskiego systemu prawnego	515
467. Charakterystyka angielskiego systemu prawnego	515
468. <i>Common law</i> a ustawodawstwo i kodyfikacja prawa	517

Rozdział XXX

Stany Zjednoczone Ameryki w XIX i XX w.	519
I. Rys historyczny	519
469. Stosunki gospodarcze i społeczne	519
470. System dwupartyjny	520
471. Rozwój praktyki konstytucyjnej	521
II. Rozwój ustroju federacji	522
472. Władza ustawodawcza. Izba Reprezentantów	522
473. Władza ustawodawcza. Senat	523
474. Władza wykonawcza. Prezydent	524
475. Organy wykonawcze. Sekretarze stanu	525
476. Stosunek między władzą ustawodawczą a wykonawczą	526
477. Sądownictwo	528
III. Ustrój poszczególnych stanów	530
478. Ogólne ujęcie syntetyczne	530
IV. Rozwój amerykańskiego systemu prawnego	532
479. System <i>common law</i> amerykański a angielski	532

Rozdział XXXI

Rosja w XIX i XX w. – do rewolucji październikowej	535
480. Podział na okresy	535
I. Lata 1801–1905	536
A. Rozwój gospodarczy i społeczny	536
481. Rozwój kapitalizmu	536
482. Ustrój społeczny	537
483. Reformy wiejskie	538
484. Reformy społeczne i polityczne	539

B. Ustrój państwa	540
485. Cesarz i organy centralne	540
486. Zarząd terytorialny	542
487. Sądownictwo	544
488. Wojskowość	546
C. Kodyfikacje	546
489. <i>Swod zakonow</i> i późniejsze kodyfikacje	546
D. Problem autonomii w krajach przyłączonych do imperium	548
490. Położenie Królestwa Polskiego i Finlandii w cesarstwie	548
491. Charakterystyka ustroju Rosji w wieku XIX	550
II. Lata 1905–1917	550
A. Okres od rewolucji 1905 r. do rewolucji lutowej 1917 r.	550
492. Duma bułyginiwska. Manifest październikowy	550
493. Ścieranie się stronnictw politycznych	551
494. Konstytucja z 1906 r.	552
495. I i II Duma	553
496. Reakcja stołypinowska. III Duma	554
497. IV Duma i wybuch I wojny światowej	555
B. Od rewolucji lutowej do rewolucji październikowej	555
498. Rewolucja lutowa	555
499. Rząd Tymczasowy	556
500. Rady Delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich	556

Rozdział XXXII

Charakterystyka rozwoju państwa epoki kapitalizmu	558
I. Podstawy społeczne	558
501. Układ sił społecznych	558
II. Podstawy prawne. Konstytucjonalizm	559
502. Główne elementy zagadnienia	559
III. Główne założenia programowe demokracji parlamentarnej	562
503. Teoria suwerenności ludu	562
504. Konstytucyjne gwarancje praw obywatelskich	563
505. Teoria podziału władzy	564
IV. Zasady prawa wyborczego	565
506. Różne systemy wyborcze	565
507. Zasada powszechności wyborów	566
508. Zasada równości wyborów	567
509. Zasada tajności, bezpośredniości i proporcjonalności wyborów	568
V. Władza ustawodawcza	569
510. Jednoizbowość a dwuizbowość	569
VI. Władza wykonawcza. Głowa państwa	571
511. Monarchia a republika	571

VII. Władza wykonawcza. Organy centralne	573
512. Ministrowie i ministerstwa	573
513. Rząd. Gabinet ministrów	575
VIII. Stosunek między władzą wykonawczą a ustawodawczą	575
514. Różne typy odpowiedzialności organów wykonawczych	575
515. System rządów parlamentarnych i rola partii politycznych	577
516. Wpływ władzy wykonawczej na władzę ustawodawczą	579
IX. Administracja terytorialna i samorząd	581
517. Założenia organizacji zarządu terytorialnego	581
518. Samorząd w Anglii i na kontynencie	582
519. Samorząd a autonomia	584
X. Władza sądowa. Sądownictwo	584
520. Niezależność sądownictwa	584
521. Sądownictwo powszechne	585
522. Sądownictwo administracyjne	586
XI. Problemy suwerenności państwowej	588
523. Suwerenność państwa a problem narodowy	588
524. Państwa złożone	588
525. Federalizm a decentralizacja	590
526. Tendencje federalistyczne w organizacji współżycia międzynarodowego	591
527. Stosunki między państwem suwerennym a Kościołem	592
XII. Ewolucja prawa	593
528. Rozwój prawa publicznego – wewnętrznego i międzynarodowego	593
529. Powstanie i rozwój prawa administracyjnego	594
530. Kodyfikacje. Rozwój ustawodawstwa i nowych gałęzi prawa	596
531. Od szkoły prawa natury do pozytywizmu prawniczego	597
532. Pojęcie praworządności. Państwo prawne	598
533. Wielkie rodziny prawa	598
XIII. Problemy ogólne ewolucji państwa w epoce kapitalizmu	599
534. Kryterium ewolucji od monarchii do republiki	599
535. Kryterium stopnia realizacji liberalnych postulatów demokracji	600
536. Kryzys liberalnych podstaw państwa u schyłku XIX w.	602
537. Faszyzm	603
538. Nurt przemian w kierunku nowej koncepcji państwa dobrobytu	605
539. Rozwój systemu ustrojowego kapitalizmu w krajach Trzeciego Świata	606
Nota bibliograficzna	609
Indeks rzeczowy	619

PROFESOR MICHAŁ SZZANIECKI (1910–1977)

Mija blisko 40 lat od odejścia z naszego grona Michała Szczanieckiego, Profesora Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, kierownika Katedry Powszechnej Historii Państwa i Prawa, wybitnego badacza dziejów ustrojów państwowych, zamiłowanego pedagoga, w którego życiu powołanie Uczzonego, Nauczyciela akademickiego i popularyzatora wiedzy historycznej spletało się nierozłącznie z obywatelskim zaangażowaniem w służbie Ojczyźnie i społeczeństwu.

Urodził się w jednej z najznamienitszych rodzin ziemiańskich Wielkopolski, od pokoleń kultywującej tradycje niepodległościowe i społecznikowskie. Jego pradziad uczestniczył w powstaniu kościuszkowskim, stryjeczny dziad był pułkownikiem w powstaniu listopadowym, dziad walczył w powstaniu styczniowym, a oboje rodzice – w powstaniu wielkopolskim.

Po ukończeniu w 1927 r. elitarnego Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu Michał Szczaniecki pod kierunkiem Profesora Zygmunta Wojciechowskiego napisał rozprawę doktorską *Nadania ziemi na rzecz rycerzy w Polsce do końca XIII wieku*. Praca ogłoszona drukiem spotkała się z żywym zainteresowaniem w środowisku historyków, a jej ustalenia wniosły nowe wartości do ówczesnej wiedzy o strukturach społecznych i państwowych średniowiecznej Polski.

Po uzyskaniu doktoratu w 1937 r. Michał Szczaniecki wyjechał do Francji, gdzie prowadził dalsze studia pod kierunkiem jednego z czołowych autorytetów w naukach historycznych i prawnych, profesora uniwersytetu paryskiego, François Oliviera-Martina. Podjął tam badania źródłowe nad ustrojem lennym średniowiecznej Francji, w szczególności nad nieprzebadaną dotąd instytucją tzw. lenn rentowych. Jego monografia *Essai sur les fiefs-rentes*, która ukazała się drukiem, utrwaliła związki Autora z nauką francuską – ich wyrazem będzie m.in. przyznanie Mu doktoratu *honoris causa* Uniwersytetu w Grenoble – ale i zapewniła znaczącą pozycję w europejskiej historiografii prawniczej.

Wybuch wojny zastał Michała Szczanieckiego we Francji. Otworzył się nowy, daleki od zacisza bibliotek, rozdział Jego życiorysu. Jako absolwent Szkoły Podchorążych

Artylerii i oficer rezerwy przystąpił od pierwszych dni wojny do akcji werbowania ochotników i organizowania pierwszych zgrupowań armii polskiej w Bretanii. Brał udział w walkach frontowych na Linii Maginota, za co został odznaczony Krzyżem Walecznych i francuskim medalem wojskowym *Croix de Guerre*. Ranny na polu bitwy, dostał się do niewoli niemieckiej i aż do zakończenia wojny przebywał w oflagu niemieckim w Edelbach. Tu, za drutami obozu, podjął się, wspólnie z Jerzym S. Langrodem, zadania wielkiej doniosłości – zorganizowania konspiracyjnego Studium Prawa dla polskich oficerów. Kursy takie, prowadzone i w innych oflagach, nie tylko pomagały jeńcom przeżyć lata przymusowej wegetacji, lecz także dawały im realne przygotowanie do zawodu, np. studium w Edelbach było afiliowane przy francuskiej uczelni *Université de captivité*, której absolwenci mogli po wojnie nostryfikować dyplomy na Uniwersytecie Jagiellońskim.

W 1946 r. powrócił do Poznania i podjął przerwana wojną pracę naukową, stając się jednym z współtwórców odradzającej się po zniszczeniach wojennych nauki historii prawa w Polsce. Zacieśniał też dawne związki z nauką francuską, czego wyrazem była wspomniana wyżej, nagrodzona przez Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, monografia o lennach rentowych. Na jej podstawie uzyskał na Uniwersytecie Poznańskim habilitację. Tu także w 1954 r. został profesorem nadzwyczajnym, a w 1959 r. – profesorem zwyczajnym. Po zgonie prof. Mariana Z. Jedlickiego objął w 1955 r. funkcję kierownika Katedry Powszechnej Historii Państwa i Prawa, którą pełnił do czasu przejścia w 1965 r. na Uniwersytet Warszawski.

Okres „poznański” w biografii Michała Szczanieckiego zaznaczył się skierowaniem zainteresowań badawczych na nowe obszary, tj. dzieje Ziem Zachodnich i stosunków polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Rozumiejąc dziejową szansę Polski w powojennym układzie politycznym podjął się krzewienia wiedzy o polskich korzeniach historycznych tego regionu. Stał się jednym z pionierów ugruntowania polskości na Ziemiach Zachodnich. Jego nadzwyczajna aktywność społeczna zaowocowała licznymi inicjatywami w dziedzinie organizacji badań regionalnych i popularyzacji wiedzy o dziejach polsko-niemieckiego pogranicza, a także uczestnictwem w wielu instytucjach, organizacjach i towarzystwach naukowych, takich jak: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich, Instytut Śląski w Opolu, Śląski Instytut Naukowy, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Ośrodek Badań Naukowych w Olsztynie, jak również w placówkach terenowych Polskiej Akademii Nauk. Szczególne znaczenie dla rozwoju jego naukowej aktywności w tym okresie miało trwale zaangażowanie w prace Instytutu Zachodniego w Poznaniu, którego był konsultantem, autorem, redaktorem wydawnictw, a w latach 1962–1965 dyrektorem. Praca w Instytucie skierowała jego zainteresowania ku dziejom Ziem Zachodnich i Północnych. Zajmowała go m.in. historia społeczna widziana od strony skomplikowanych układów politycznych i kulturowych polsko-niemieckiego pogranicza. Inny ważny obszar naukowych obserwacji stanowiły dzieje ustroju Pomorza Zachodniego;

przyniosły one m.in. obszerne studia syntetyczne z historii państwowości tego regionu od czasów najdawniejszych po XIX w.

Wielkie zasługi położył Profesor Szczaniecki w zakresie działalności redaktorskiej. Był m.in. współredaktorem kwartalnika „Polish Western Affairs”, „Przeglądu Zachodniego”, „Revue Occidentale”. Najważniejszą dla polskiego środowiska historyczno-prawnego inicjatywą Michała Szczanieckiego w tej dziedzinie było powołanie do życia, wspólnie z Zygmuntem Wojciechowskim, „Czasopisma Prawno-Historycznego”, którego od 1953 r. aż do przedwczesnej śmierci w 1977 r. był redaktorem naczelnym. Dzięki niestrudzonej energii i naukowej pozycji redaktora naczelnego „Czasopismo” objęło wiodącą rolę w inspirowaniu badań nad historią prawa, a także w pobudzaniu zainteresowań problematyką metodologii nauk historyczno-prawnych. Łamy „Czasopisma” – otwarte również szeroko dla publikacji zagranicznych – stanowią do dnia dzisiejszego dla naszego środowiska centrum wiedzy o życiu naukowym i kierunkach badań nad historią prawa uznawane w całej Europie, gdzie „Czasopismo” zaliczane jest do najpoważniejszych periodyków z naszej dziedziny wiedzy.

W roku 1965 Michał Szczaniecki przeniósł się do Warszawy w związku z objęciem po zgonie Karola Koranyiego kierownictwa Katedry Powszechnej Historii Państwa i Prawa Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Okres „warszawski” w biografii naukowej Profesora Szczanieckiego to czasy, w których mógł już – uwolniony od ciężaru licznych funkcji i obowiązków pozauniwersyteckich – skoncentrować się na działalności badawczej i pedagogicznej, która przynieść miała dzieło stanowiące *opus vitae* Profesora – znakomity podręcznik *Powszechna historia państwa i prawa*.

Były to czasy szczególnie trudne dla środowiska historyków prawa. W warunkach powojennych przemian ustrojowych – podobnie jak po I wojnie światowej – w pracach nad reformą studiów prawniczych zmierzano do radykalnego ograniczenia przedmiotów historycznych na rzecz studiowania prawa stosowanego. Sięgało się teraz do słów pierwszego dziekana Szkoły Prawa Księstwa Warszawskiego, Jana Wincentego Bandtkiego: „Historia prawa jest nauki prawa samą najistotniejszą zasadą (...). Nauka prawa – bez historii prawa w żaden sposób obejść się nie może, od niej początek brać, na niej gruntować się powinna. Ona nadała nauce prawa światła i godności tych, których teraz zażywa”. Przypominano też słowa Cypriana Norwida: „Przeszłość jest to dziś, tylko cokolwiek dalej”, które uświadamiają, że prawo dzisiejsze stanowi tylko kolejny etap rozwoju prawa między dniem wczorajszym i jutrzejszym, że korzenie współczesnych instytucji i urządzeń prawnych należy szukać w bliższej, dalszej, a czasem w zamierzchłej przeszłości. Rolą historyka jest ukazywanie fenomenu ciągłości prawa, która sprawia, że do dziś systemy prawa europejskiego opierają się na pojęciach i konstrukcjach prawnych sprzed tysiącleci, że za filary kultury prawnej współczesnej Europy uznaje się doktrynę antycznej Grecji, prawo rzymskie i filozofię judeo-chrześcijańską.

Profesor Szczaniecki, od początków działalności uniwersyteckiej związany z historią państwa i prawa, poświęcał wiele uwagi nauczaniu przedmiotów historyczno-prawnych w systemie kształcenia przyszłych prawników, znaczeniu dyscyplin humanistycznych w rozwijaniu ogólnej kultury prawniczej, wreszcie roli, jaką odgrywa szeroko rozumiana historia prawa w należyтым pojmowaniu prawa dzisiejszego. Podzielał opinie o potrzebie modernizacji treści i sposobów nauczania przedmiotów historyczno-prawnych w celu ich dostosowania do zmieniających się warunków kształcenia i wymogów czasu. Jednocześnie przestrzegał przed eksperymentowaniem, bez należytych przemyśleń, pod wpływem pojawiających się co pewien czas nowych pomysłów na temat „profilu absolwenta”. Uważał bowiem, że wszelkie propozycje zmian muszą uwzględniać wielorakie czynniki warunkujące skomplikowany proces kształcenia uniwersyteckiego i powinny się opierać na znajomości osiągniętych w danym systemie studiów efektów pedagogicznych. Pilnie śledził tendencje zmian w nauczaniu historii prawa występujące w różnych krajach Europy, przeprowadzanych w latach powojennych reform studiów prawniczych. Był inicjatorem rozpisania na łamach „Czasopisma Prawno-Historycznego” międzynarodowej ankiety na temat nauczania przedmiotów historycznych na wydziałach prawa. Odpowiedzi na ankietę, które nadeszły z 10 krajów Europy, posłużyły Profesorowi do obszernego porównawczego podsumowania ankiety oraz do ważnych – również w świetle polskich doświadczeń – spostrzeżeń o tamtejszych kierunkach edukacji historycznej przyszłych prawników.

Był także inicjatorem rozpisanej w 1969 r. przez redakcję „Czasopisma Prawno-Historycznego” ankiety na temat miejsca dyscyplin historyczno-prawnych wśród nauk historycznych i prawnych, skierowanej do przedstawicieli prawa stosowanego. Z satysfakcją podsumował opinię, która uznawała przygotowanie historyczne adeptów za fundament edukacji prawniczej.

Michał Szczaniecki od początków swej działalności pedagogicznej prowadził wykłady z powstałego w ramach reformy studiów prawniczych w 1947 r. przedmiotu pod nazwą powszechna historia państwa i prawa. Przedmiot ten w części „ustrojowej” nawiązywał do wykładanej przed II wojną światową historii ustroju na zachodzie Europy, mającej na ziemiach polskich sięgające XIX w. tradycje i znakomitych przedstawicieli, ale obecnie wymagał istotnych zmian, polegających m.in. na rozszerzeniu zakresu terytorialnego przedmiotu o historię ustroju Rosji i Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz na potrzebie szerszego uwzględnienia dziejów państwowości czasów nowożytnych i najnowszych.

Podsumowaniem długich lat pracy badawczej i doświadczeń pedagogicznych Michała Szczanieckiego stała się fundamentalna synteza ***Powszechna historia państwa i prawa***, która – początkowo opublikowana w dwóch tomach jako skrypt (1968–1969) – w ostatecznej, jednotomowej wersji ukazała się w 1973 r. nakładem PWN.

We wstępie Autor podkreślał, że powszechna historia ustrojów państwowych, będąc najbardziej „syntetyczną” spośród dyscyplin historyczno-prawnych, umożliwia – na podstawie obserwacji losów dziejowych poszczególnych państw – formułowanie wniosków co do ogólnych prawidłowości rozwoju systemów ustrojowych naszego kręgu cywilizacyjnego, a jednocześnie służy pogłębieniu znajomości historii rodzimej. W Jego wizji wykładu można wydobyć dwa ważne czynniki. Jednym z nich jest umiejętność integralnego spojrzenia na procesy historyczne, łączenia ze sobą różnych zjawisk życia, ujmowania dziejów instytucji ustrojowych w powiązaniu z czynnikami socjopolitycznymi, gospodarczymi i ideologią epoki. Autor widział w tym warunek prawidłowej oceny historycznej zjawisk życia prawnego przeszłości. Z uznaniem witał francuską reformę studiów prawniczych z 1955 r., która odchodziła od czysto „faktograficznego” przedstawiania historii instytucji na rzecz szerszego uwzględniania czynników materialnych i duchowych, w jakich tworzyły się i rozwijały urządzenia ustrojowe.

Drugim czynnikiem wyróżniającym ujęcie wykładu powszechnej historii państwa i prawa w podręczniku było dążenie do wydobywania pewnych prawidłowości rozwoju historycznego za pomocą metody porównawczej. O zaletach poznawczych komparatystyki prawniczej wypowiedział się m.in. we wspomnianym projekcie programu studiów uniwersyteckich z 1965 r. Profesor pisał: „wiadomo, że samo mechaniczne zestawianie wiadomości o rozwoju instytucji prawnych w poszczególnych państwach, bez wysnuwania wniosków syntetycznych, nie tworzy powszechnej historii państwa i prawa, stanowić zaś może jedynie etap wstępny, opisowy, do właściwych badań z zakresu tego przedmiotu. Natomiast znamiona odrębnej dyscypliny naukowej nadać mogą powszechnej historii państwa i prawa wnioski uogólniające uzyskane przede wszystkim w drodze badań porównawczych”.

Cała konstrukcja dzieła została podporządkowana myśli dostarczenia studiującemu, poza materiałem faktograficznym zawierającym informacje szczegółowe o ustrojach poszczególnych krajów, wydobywanie pewnych rysów wspólnych w dziejach ustroju omawianych krajów, stanowiących zarazem punkt wyjścia zarysowania perspektyw historycznej ewolucji.

Należy podkreślić, że owe wnioski syntetyczne formułowane były z myślą o ułatwieniu Czytelnikowi poruszania się po rozległych obszarach dziejów państwowości od starożytności po czasy najnowsze. Również forma podręcznika została podporządkowana celowi zapewnienia studiującemu optymalnych warunków przyswajania wiadomości. Podział materiału na krótkie numerowane rozdziały oraz system odsyłaczy umożliwiał lepsze zrozumienie i zapamiętanie istotniejszych kwestii przez ich naświetlanie w różnym kontekście.

Podręcznik był po 1977 r. kilkakrotnie wznawiany w niezmienionej postaci. Gdy w 1993 r. powstała inicjatywa jego reedycji, podjąłem się dokonania pewnych zmian

tekstu uwzględniających upływ czasu, różnice wynikające z transformacji ustrojowej w Polsce i na świecie, a także uaktualnienia danych bibliograficznych. W słowie wstępnym do wydania z 1995 r. pisałam m.in.: „Synteza ta stanowiąca *opus vitae* Autora, owoc głębokiej wiedzy, erudycji, długich lat doświadczenia akademickiego i przemysłu nad optymalną formą dydaktyczną podręcznika potrafiła przekazać bogactwo materiału, obejmującego dzieje ustrojów państwowych całego kręgu naszej kultury prawnej w sposób jasny, przystępny, ułatwiający czytającemu – dzięki przejrzystej konstrukcji i nowatorskiemu wykorzystaniu metody porównawczej – przyswojenie wiedzy o przedmiocie, a także wydobywanie zeń najistotniejszych treści. Upływające ćwierćwiecze potwierdziło nieprzemijającą wartość naukową i walory dydaktyczne dzieła. Jest ono adresowane zarówno do studentów prawa, jak i do szerszego kręgu odbiorców, zwłaszcza prawników i polityków zainteresowanych dziejami urządzeń ustrojowych cywilizacji europejskiej, a więc korzeniami, z których wyrastają instytucje współczesnego życia państwowego. Obecnie, w czasach integracji europejskiej, dzieło Michała Szczanieckiego, ukazujące w szerokiej perspektywie historyczno-porównawczej węzłowe problemy współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego, ma szczególną wartość poznawczą”.

Wykłady Michała Szczanieckiego stanowiły wzór jasności, precyzji wypowiedzi, umiejętności nawiązywania kontaktu ze słuchaczami. Tematyka każdego wykładu stanowiła zamkniętą całość, dopracowaną w szczegółach, idealnie rozmieszczoną w czasie, tak by zawsze móc zakończyć rozważania rekapitulacją ze wskazaniem na punkty zasadnicze. Wykłady, ubarwiane ciekawym materiałem ilustracyjnym, czasem anegdotą, były podawane pięknym językiem, a zarazem w sposób zrozumiały dla przeciętnie uzdolnionego odbiorcy. W intencjach Profesora leżało, by dać sposobność zapoznawania studentów bezpośrednio z tekstami źródłowymi w celu ilustrowania i pogłębiania ważniejszych wątków wykładu kursowego. Znakomitym „źródłowym” uzupełnieniem partii podręcznika poświęconych historii konstytucjonalizmu, napisanym z myślą o potrzebach uczestników ćwiczeń, konwersatoriów czy seminariów historyczno-prawnych, był wydany czterokrotnie przez Profesora *Wybór źródeł do historii państwa i prawa w dobie nowożytnej* (jego rozszerzona i uaktualniona wersja ukazała się w 1996 r. w opracowaniu prof. Marka Wąsowicza), zawierający wyjątki tekstów konstytucyjnych z różnych, nieraz trudno dostępnych zbiorów. *Wybór źródeł...* został zaopatrzony w wielostronicowy indeks rzeczowy, zawierający nowatorsko ujęte problemowe zestawienie zawartości dające syntetyczny obraz węzłowych instytucji prawa państwowego czasów konstytucjonalizmu.

Na osobną wzmiankę zasługuje sposób prowadzenia przez Michała Szczanieckiego egzaminów kursowych. Pamiętam, że w anonimowych ankietach studenci warszawskiego Wydziału Prawa uznawali bezapelacyjnie egzaminy składane przed Profesorem za najbardziej obiektywne i najprzyjemniejsze w formie. Egzamin odbywał się zawsze w atmosferze spokoju, kurtuazji i życzliwości wobec egzaminowanych. Każdy

zdający losował numer danego zestawu pytań, a zestawy były starannie opracowane i z roku na rok ulepszone.

Wśród zasług pedagogicznych Michała Szczanieckiego szczególne miejsce zajmuje organizacja olimpiad historyczno-prawnych. Powstała w 1965 r. w ramach działalności organizacji młodzieżowej studentów prawa Uniwersytetu Wrocławskiego inicjatywa organizowania wydziałowych i ogólnopolskich konkursów dla studentów I roku studiów prawniczych ze znajomości przedmiotów historyczno-prawnych znalazła od początku w osobie Profesora Szczanieckiego gorliwego rzecznika i propagatora. Uważał olimpiady nie tylko za sposób zachęcania studentów do systematycznej nauki przedmiotów historycznych – np. przez premie, ulgi egzaminacyjne – w sympatycznej atmosferze koleżeńskiego współzawodnictwa, lecz także za sposób wyrabiania trwalszych zainteresowań przeszłością, pobudzania ambicji naukowych, jak również odkrywania młodych talentów w tej dziedzinie wiedzy. Dostrzegał też inne – ważne dla samej kadry nauczającej – aspekty ogólnopolskich konkursów: „Udział profesury z różnych wydziałów w finale – pisał – otwiera pole dla pożytecznych obserwacji na temat różnego na różnych wydziałach sposobu kształcenia studentów, różnego zakresu wymagań egzaminacyjnych z tego samego przedmiotu. W konsekwencji spotkania takie mogą się przyczyniać do udoskonalania metod pracy dydaktycznej, do korzystania z doświadczeń dydaktycznych innych wydziałów i do wyrównywania istniejących między poszczególnymi wydziałami różnic. Można więc nawet powiedzieć, że olimpiady otwierają pole nie tylko do współzawodnictwa między studentami, ale współzawodnictwa między wydziałami, angażując doń również profesorów i asystentów”. Sam Profesor z niezmiennym zapałem organizował eliminacje wydziałowe, opracowywał regulaminy olimpiad i zestawy pytań. Był jurorem we wszystkich niemal finałach krajowych. Należy z uznaniem odnotować, że po latach przerwy olimpiady historyczno-prawne, noszące od 1977 r. imię Michała Szczanieckiego, zostały reaktywowane.

Ważne miejsce w działalności pedagogicznej Profesora zajmowały seminaria historyczno-prawne i dobór tematyki zajęć, tak by wdrażały studentów do pracy naukowej. Również w tej dziedzinie swe bogate doświadczenia z czasów „poznańskich” przeniósł do warszawskiego ośrodka akademickiego z dużym pożytkiem dla słuchaczy. Mam w tej mierze osobiste wspomnienia z blisko 11-letniej współpracy z Profesorem i prowadzenia naszych wspólnych seminariów z historii ustrojów państwowych i prawa sądowego w „izbach połączonych”.

Profesor Szczaniecki był Pedagogiem z powołania, prawdziwie zamiłowanym w pracy z młodzieżą akademicką. W stałym kontakcie ze studentami widział sens pracy na Uniwersytecie, stanowiącym przecież zgodnie z tradycją wieków *universitas*, wspólnotę nauczających i nauczanych. Pozostał w pamięci studentów jako Uczony najwyższej kultury, rzadko spotykanej w dzisiejszych czasach elegancji w sposobie bycia, a jednocześnie promieniujący dobrocią, otaczający młodzież serdeczną troską.

Był Nauczycielem, który – jak czytamy w jednym ze studenckich wspomnień o Profesorze – „nas uczył po to, byśmy wiedzieli i zapamiętali, co w historii prawa wielkie, niezniszczalne i piękne”.

Warszawa, wrzesień 2016 r.

Katarzyna Sójka-Zielińska

SŁOWO WSTĘPNE

Upływa 25 lat od ukazania się po raz pierwszy podręcznika *Powszechna historia państwa i prawa* Michała Szczanieckiego, profesora Uniwersytetów Poznańskiego i Warszawskiego, europejskiej sławy uczonego, znakomitego pedagoga i organizatora życia naukowego. Synteza ta, stanowiąca *opus vitae* Autora, owoc głębokiej wiedzy, erudycji, długich lat doświadczeń nauczania akademickiego i przemyśleń nad optymalną formą dydaktyczną podręcznika, potrafiła przekazać bogactwo materiału, obejmującego dzieje ustrojów państwowych całego kręgu naszej kultury prawnej, w sposób jasny, przystępny, ułatwiający czytającemu – dzięki przejrzystej konstrukcji i nowatorskiemu wykorzystaniu metody porównawczej – przyswojenie wiedzy o przedmiocie, a także wydobywanie zeń najistotniejszych treści. Upływające ćwierćwiecze potwierdziło nieprzemijającą wartość naukową i walory dydaktyczne dzieła Michała Szczanieckiego. Jest ono adresowane zarówno do studentów prawa, jak i do szerszego kręgu odbiorców, zwłaszcza prawników i polityków zainteresowanych dziejami urządzeń ustrojowych cywilizacji europejskiej, a więc korzeniami, z których wyrastają instytucje współczesnego życia państwowego.

Podręcznik, który w swej ostatecznej, jednotomowej wersji ukazał się nakładem PWN w 1973 r., był po przedwczesnej śmierci Autora w 1977 r. jeszcze pięciokrotnie wznawiany w niezmienionej postaci. Z podjętą obecnie inicjatywą nowego wydania podręcznika wiązała się jednakże potrzeba dokonania pewnych zmian uwzględniających upływ czasu, reorientację ideologiczną w Europie i świecie ostatniej doby, wreszcie doświadczenia nabyte w praktyce nauczania powszechnej historii państwa i prawa. Podejmując się opracowania – za zgodą Córek nieodżałowanej pamięci Michała Szczanieckiego – nowej, zmienionej edycji podręcznika, kierowałam się intencją ograniczenia do minimum ingerencji w jego tekst. Starałam się sprowadzić zmiany tylko do niewielkich skrótów, czasem uzupełnień, bliższych wyjaśnień itp., koncentrując się raczej na korekturach natury terminologicznej.

Utrzymany został dotychczasowy układ i zakres materiału (z wyjątkiem rozdziału końcowego). Pod względem chronologicznym podręcznik obejmuje, poza częścią I, niejako wprowadzającą, zawierającą rys ustrojów państwowych w starożytności, dwie części zasadnicze: część II – „Państwo w epoce feudalizmu” – przedstawia dzieje

ustroju wybranych państw europejskich w średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych; część III – „Państwo w epoce kapitalizmu” – poświęcona jest genezie i rozwojowi nowożytnego konstytucjonalizmu, poczynając od przeobrażeń ustrojowych rewolucji angielskiej, wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki i rewolucji francuskiej, a kończąc na przemianach prawa konstytucyjnego w krajach Zachodu po II wojnie światowej. Pod względem terytorialnym wykład obejmuje w zasadzie dzieje ustroju kilku państw europejskich: Francji, Anglii, Rosji, Niemiec (wraz z Prusami i Austrią) oraz Stanów Zjednoczonych Ameryki. Pod względem rzeczowym zawiera dzieje instytucji ustroju państwowego na szerokim tle urządzeń gospodarczo-społecznych, jak również pewne wątki z dziejów prawa sądowego, głównie z historii źródeł powstawania i poznawania prawa.

Zamieszczona na końcu „Nota bibliograficzna” została pomyślana jako uzupełnienie obszernej „Informacji bibliograficznej” zawartej w I wydaniu podręcznika. Ograniczyłam się więc w zasadzie do wskazania ważniejszych pozycji z literatury przedmiotu, które ukazały się po 1972 r.

Podręcznik składa się z trzech części podzielonych na 32 rozdziały, które dzielą się z kolei na podrozdziały. Ponadto całość wykładu została podzielona na 539 krótszych, numerowanych i opatrzonych tytułami punktów. Wewnętrzne odesłania do poszczególnych partii materiału zostały zaznaczone w tekście za pomocą wytłuszczonych liczb w nawiasach oznaczających odpowiednie punkty.

Warszawa, październik 1993 r.

Katarzyna Sójka-Zielińska

WSTĘP DO WYDANIA DWUNASTEGO

Niniejsza, dwunasta już, edycja podręcznika ukazuje się ponad 50 lat od pierwszego wydania. Wprowadzenia poważnych zmian w jego pierwotnej wersji podjęła się w 1993 r. prof. Katarzyna Sójka-Zielińska, uwzględniając „upływ czasu, reorientację ideologiczną w Europie (...) wreszcie doświadczenia nabyte w praktyce nauczania powszechnej historii państwa i prawa”. Zarazem, jak podkreślała, starała się zachować układ i zakres materiału (z nielicznymi korektami) i do minimum ograniczyć ingerencję w tekst. W takiej wersji podręcznik prof. Michała Szczanieckiego ukazywał się w kolejnych kilku wydaniach. Uzupełniony został w wydaniu dziesiątym – które pojawiło się w roku obchodów 200-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego – o wspomnienie o życiu i twórczości Profesora przygotowane przez prof. Sójkę-Zielińską. Ponadto w wydaniu tym fragmenty podręcznika, które nie odnoszą się bezpośrednio do historii ustroju państwa, oznaczono pomniejszoną czcionką. Dotyczy to przede wszystkim podrozdziałów zawierających ogólny rys historyczny, dzieje stosunków społeczno-gospodarczych, historię źródeł prawa oraz tzw. prawa sądowego. Wprowadzono także piktogramy, które mają służyć pomocą przy studiowaniu przedmiotu.

Podręcznik prof. Szczanieckiego, który jest jego *opus vitae*, mimo upływu ponad połowy stulecia od powstania nadal zachowuje swoje wyjątkowe walory dydaktyczne i nie przestaje być podstawowym źródłem wiedzy o dziejach ustrojów państwowych i kultury prawnej naszego kręgu cywilizacyjnego. Wydało się jednak wskazane uzupełnienie niektórych jego fragmentów o opis zmian ustrojowych, jakie dokonały się w międzyczasie w niektórych krajach Europy i w Stanach Zjednoczonych. Dotyczą one w szczególności poważnych reform ustrojowych przeprowadzonych na przełomie XX i XXI w. w Wielkiej Brytanii. Przy okazji skorygowano kilka drobnych błędów i uzupełniono notę bibliograficzną.

Należy wyrazić nadzieję, że kolejna edycja dzieła prof. Michała Szczanieckiego potwierdzi jego wyjątkowe miejsce wśród podręczników akademickich poświęconych dziejom ustrojów państwowych.

Warszawa, maj 2022 r.

Marek Wąsowicz

Z PRZEDMOWY AUTORA

Jakie miejsce zajmuje powszechna historia państwa i prawa wśród nauk historycznych i jaki jest jej stosunek do innych dyscyplin historyczno-prawnych? Jak wiadomo, nauki historyczne zajmują się – mówiąc skrótowo – badaniem ogólnych prawidłowości rozwoju społecznego. Ażeby je poznać i wykryć, niezbędne jest poddanie szczegółowym badaniom wszystkich elementów procesu historycznego – gospodarczych, społecznych, ideologicznych itp. Badaniami tymi zajmują się różne pod względem rzeczowym, wyspecjalizowane nauki historyczne. Na przykład historia gospodarcza i społeczna bada prawidłowości rozwoju społeczno-gospodarczego, historia filozofii dzieje myśli ludzkiej, historia literatury dzieje piśmiennictwa. Wśród rozlicznych dyscyplin historycznych miejsce określone zajmuje historia państwa i prawa, której przedmiotem są **badania nad prawidłowością rozwoju państwowo-prawnego**.

Nauki historyczne znają specjalizację badań nie tylko wedle kryterium rzeczowego, lecz również mogą i muszą zajmować się badaniem przeszłości w określonych wązszych ramach terytorialnych lub chronologicznych. Jedynie bowiem historia powszechna, jako najogólniejsza z nauk historycznych, skupiając pełny ich dorobek, zmierza do ujęcia ogólnych praw rozwoju społecznego na podstawie znajomości dziejów wszystkich ludów i kultur – od samego pojawienia się człowieka po dzień dzisiejszy. Ażeby dojść do tej znajomości, prowadzi się przede wszystkim bardziej wyspecjalizowane badania nad dziejami określonych kultur czy narodów, np. nad historią starożytnego Egiptu, nad historią Polski czy historią Anglii.

Na podobnych zasadach prowadzone są badania nad interesującą nas historią państwa i prawa. Istnieje więc i tu specjalizacja wedle kryterium rzeczowego, terytorialnego oraz chronologicznego. Prowadzi się odrębne badania nad historią państwa i prawa Polski, Francji, Niemiec itp. Bada się odrębnie dzieje prawa prywatnego czy prawa karnego, historii doktryn politycznych i prawnych czy historii prawa kanonicznego. I podobnie jak historia powszechna zmierza do ogólnej syntezy rozwoju społecznego ludzkości przy uwzględnieniu wszystkich badań szczegółowych i „wycinkowych”, tak i powszechna historia państwa i prawa stanowi w swym teoretycznym założeniu najbardziej syntetyczną dyscyplinę z nauk historyczno-prawnych. Zadaniem jej jest bowiem poznanie prawidłowości rozwoju państwowo-prawnego w ramach ogólne-

go rozwoju społecznego, a zainteresowania jej sięgają w zasadzie po wszystkie ludy i epoki.

Powszechna historia państwa i prawa jest dyscypliną naukową młodą. Dopiero po II wojnie światowej została ona wprowadzona jako przedmiot nauczania na wydziałach prawa w Polsce i w niektórych krajach europejskich. Jednak potrzebę szerokiego traktowania badań historyczno-prawnych i prowadzenia w tej dziedzinie badań porównawczych odczuwano już dawniej. W dwudziestoleciu międzywojennym wprowadzono do programu studiów na polskich wydziałach prawa przedmiot pt. „Historia ustrojów państwowych na zachodzie Europy”. Zakres tego przedmiotu był oczywiście o wiele węższy od ogólnego programu powszechnej historii państwa i prawa i od obecnego polskiego programu uniwersyteckiego. Odmienne były też jego założenia metodologiczne.

Szczególną metodą badawczą powszechnej historii państwa i prawa jest metoda porównawcza. Metoda ta, stosowana już w XIX, a nawet w XVIII w., wyrażała się na ogół jedynie w opisywaniu danych porównywanych urzędzeń w różnych krajach. Tej „opisowej” metodzie porównawczej nauka współczesna przeciwstawia metodę naukową służącą wysnuwaniu wniosków uogólniających. Dąży ona, na gruncie znajomości dziejów państwa i prawa w różnych krajach, do wykrywania zarówno wspólnych, jak i specyficznych cech ich rozwoju i na tej podstawie do formułowania naukowych wniosków na temat ogólniejszych prawidłowości rozwoju państwa i prawa w dziejach ludzkości. Dzięki takiemu właśnie ujęciu nauki historyczno-prawne wiążą się bezpośrednio z życiem współczesnym, służą wyjaśnianiu problematyki państwa i prawa współczesnego.

Podnieść należy jeszcze i to, że powszechna historia państwa i prawa służy szczególnie pogłębieniu znajomości historii państwa i prawa własnego kraju – w tym przypadku Polski, gdyż pozwala na właściwą, pełniejszą ocenę porównawczą prawidłowości i cech specyficznych rozwoju państwa i prawa na terenie Polski.

* * *

(...) Nauka powszechnej historii państwa i prawa w Polsce może się wykazać nie małym dorobkiem. Podwaliny pod nią położył nieodżałowanej pamięci, zmarły w 1964 r. profesor Uniwersytetu Warszawskiego Karol Koranyi. Wielotomowe dzieło jego pióra – *Powszechna historia państwa i prawa*, przekraczając bogactwem zgromadzonego materiału miarę podręcznika uniwersyteckiego, doczekało się licznych, kilkakrotnie przez autora uzupełnianych i poprawianych wydań. Inny, bardziej zwięzły podręcznik uniwersytecki, znany również z kilku wydań, zawdzięcza nauka zmarłemu w 1959 r. profesorowi Uniwersytetu Wrocławskiego, Iwonowi Jaworskiemu. W niniejszym ujęciu została w szerszej mierze, niż w powyższych opracowaniach, zastosowana metoda porównawcza. W tym więc zakresie – podkreślić to trzeba –

praca ta nawiązała częściowo do dawniejszych syntetycznych ujęć Stanisława Estreichera, zasłużonego profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, zamęczonego przez hitlerowców w Oranienburgu w 1939 r. Niestety opracowania te zostały wydane tylko w formie skryptów uniwersyteckich, dziś już bardzo trudno dostępnych.

Gdy pracę niniejszą podejmowałem, uświadamiałem sobie to, jak wiele zawdzięczać pracom moich znakomitych poprzedników. Bez ich dzieł i bez własnych długoletnich doświadczeń dydaktycznych na Uniwersytecie Poznańskim, a następnie na Uniwersytecie Warszawskim, napisanie przeze mnie podręcznika powszechnej historii państwa i prawa w nowym ujęciu byłoby zapewne niemożliwe. Serdecznie też zobowiązany jestem moim najbliższym współpracownikom za pomoc okazywaną mi przy kształtowaniu koncepcji naukowej i dojrzewaniu metody dydaktycznej mojego wykładu, a następnie przy powstawaniu jego pisemnej redakcji.

Podręcznik niniejszy stanowi nową, poprawioną i częściowo rozszerzoną wersję opracowania, które w latach 1968–1969 doczekało się książkowego wydania w formie dwóch tomów, wydanych przez Redakcję Skryptów PWN (...).

Warszawa, 1972 r.

Autor

Część I

PAŃSTWO W STAROŻYTNOŚCI

1. Plan wykładu

Wykład powszechnej historii państwa i prawa byłby zawieszony w próżni, gdyby go 1 rozpocząć od pojawienia się państwa w epoce feudalizmu, a nie poprzedzić przedstawieniem zarysu dziejów państwa i prawa w epoce sprzed utrwalenia się feudalizmu w Europie. Europejskie państwa średniowieczne powstały częściowo na terenach dawnego Imperium Rzymskiego (Włochy, Hiszpania, Francja, południowa Anglia itd.) wśród ludności, która dziedziczyła tradycje państwa starożytnego. Inne zaś, w szczególności państwa słowiańskie i większość państw germańskich, wyłoniły się bezpośrednio z przedpaństwowej epoki wspólnoty pierwotnej.

Wpływ świata antycznego, zarówno dawnych państw starożytnych, jak i kultury społecznej dawnych Słowian oraz Germanów, zaznaczył się nie tylko w okresie rodzenia się państwowości w średniowieczu. Wpływy wysokiej kultury państwowej i prawnej państw starożytnych, a w szczególności Grecji i Rzymu, docierały w różnych formach do Europy po czasy najnowsze i przyczyniały się wydatnie do kształtowania nie tylko pojęć, lecz także samych instytucji prawnych.

W części pierwszej, poświęconej państwu starożytnemu (rozdziały I–III), przedstawimy kolejno w najogólniejszym zarysie:

- 1) dzieje najstarszych państw starożytności, a więc tzw. **despotii wschodnich**;
- 2) dzieje starożytnych państw śródziemnomorskich, greckich *poleis* i rzymskiej *civitas*;
- 3) dzieje Cesarstwa Rzymskiego;
- 4) pogląd na kształtowanie się instytucji politycznych wśród **ludów germańskich i słowiańskich** w okresie rozkładu wspólnoty pierwotnej (rozdział IV, który zamknie część pierwszą).

Rozdział I

DESPOTIE WSCHODNIE

2. Rys historyczny

Do czasów nie tak bardzo jeszcze odległych zainteresowania nauki europejskiej światem starożytnym ograniczały się do kręgu rzymsko-helleńskiego, tj. do starożytnej Grecji i Rzymu. Dopiero znane odkrycia archeologiczne z XIX w. (odczytanie hieroglifów egipskich i pisma klinowego oraz wykopaliska w dorzeczach Eufratu i Tygrysu) rozszerzyły zainteresowania nauki na nowo odkrywane odleglesze i dawniejsze kultury Bliskiego Wschodu. Natomiast na początku XX w. zaczęto dokonywać nowych odkryć, szczególnie ważnych dla historii prawa, odczytywać nieznane dotąd zapiski (pismo Hetytów, pismo kretańskie), które dają coraz pełniejszy obraz kultury prawnej i politycznej starożytnych ludów Bliskiego Wschodu.

2

Dwa ośrodki geograficzne stanowiły kolebkę wielkich państw, które dzieliły się panowaniem na Bliskim Wschodzie: dolina Nilu oraz dorzecze Tygrysu i Eufratu, czyli Mezopotamia.

Dolina Nilu była kolebką państwa egipskiego, które co najmniej od IV tysiąclecia p.n.e. utrzymało swą egzystencję przez różne wstrząsy i najazdy aż po 30 r. p.n.e. – do podboju Egiptu dokonanego przez Rzymian.

Mezopotamia, przeciwnie, stanowiła ośrodek imperiów, które wielokrotnie zmieniały swych władców i nazwy. Na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. była przedmiotem rywalizacji ludów sumeryjskich i semickich Akadu (państwa Lagasz, Ur). Około 1850 r. p.n.e. wyrosło na gruzach państwa Ur państwo babilońskie, którego władcą był m.in. król Hammurabi (3). Po nim nastąpiły od 1650 r. rządy Hetytów, a od 1530 r. – Kasytów. W VIII w. p.n.e. wyrosło potężne państwo asyryjskie, a po jego rozpadzie przelotnie królestwo Medów i królestwo chaldejskie. W VI w. p.n.e. do wielkiego znaczenia doszło państwo perskie, które upadło pod uderzeniem Aleksandra Macedońskiego około 330 r. p.n.e. Imperium Aleksandra, obejmujące Grecję, Egipt i Azję aż po Indus, rozpadło się po jego śmierci na kilka monarchii, określanych mianem **monarchii hellenistycznych**, takich jak: królestwo Macedonii, zachodnioazjatyckie królestwo Seleukidów, Egipt rządony przez dynastię Ptolemeuszy, a które z czasem poddać się miały **Imperium Rzymskiemu** (13).

Wszystkie te państwa o ustroju monarchicznym zaliczamy do starożytnych **despotii wschodnich**. Odmienny charakter wśród państw na Bliskim Wschodzie miały państwo fenickie oraz królestwo Izraela, które osiągnęło szczyt swej potęgi za królów Dawida i Salomona (lata 1010–935 p.n.e.).

3. Źródła prawa w despotiach wschodnich. Kodeks Hammurabiego

- 3 Despotie starożytnego Wschodu pozostawiły nam wielką liczbę źródeł w postaci setek tysięcy tabliczek zapisanych pismem klinowym. Dotyczy to jedynie despotii azjatyckich, ponieważ Egipt, którego spuściznę kulturalną w wielu dziedzinach podziwiał cały świat, nie pozostawił większego dziedzictwa w dziedzinie prawa. Niestety, zawartość prawnicza tak licznych tabliczek klinowych jest skromna. Mają one na ogół większe znaczenie jedynie dla poznania stosunków społecznych i gospodarczych na Bliskim Wschodzie w starożytności. Zapiski o treści prawniczej ilustrują praktykę prawniczą, lecz nie zawierają ogólniejszych norm prawnych. Wśród nich wyróżniają się jednak niektóre bardzo czcigodne datą powstania spisy norm prawnych, określanych jako kodeksy.

W 1901 r. sensację w świecie naukowym wywołało odkrycie w Suzie przez uczonych francuskich spisu praw państwa babilońskiego z XVII w. p.n.e., **kodeksu Hammurabiego**. Spis ten przez dłuższy czas uchodził za najstarszą kodyfikację świata. Prace archeologiczne doprowadziły do odkrycia spisów prawa jeszcze dawniejszych, np. kodeksu Urukaginy, władcy Lagaszu, z ok. 2400 r. p.n.e. i wielu innych. Kodeks Hammurabiego jest z nich najobszerniejszy i dlatego zasługuje na szczególną uwagę.

Tekst kodeksu wyryty jest na bazaltowej steli o wysokości ok. 2 metrów, obecnie przechowywanej w paryskim Luwrze. Liczy on blisko 300 paragrafów, zawierających **przepisy z dziedziny prawa procesowego, karnego i prywatnego**. Nie ma charakteru systematycznego zbioru, bowiem przepisy z różnych dziedzin prawa są pomieszane. Sformułowane są **kazuistycznie**, a nie w formie norm ogólnych.

- 4 Przepisy prawa karnego mają **charakter klasowy**, tzn. osoby należące do klas wyższych miały większą ochronę prawną, ponieważ wymiar kary był różny, zależnie od przynależności klasowej pokrzywdzonego albo sprawcy. Szeroko znane są zawarte w kodeksie Hammurabiego przepisy normujące karę talionu i kary odzwierciedlające. Przy zastosowaniu zasady **kary talionu** powtarza się niejako skutek przestępczego czynu: kto wybił komuś oko, sam tracił oko. **Kary odzwierciedlające**, zbliżone swym charakterem do kar talionu, miały odzwierciedlać rodzaj przestępczego działania, np. synowi, który uderzył ojca, odcinano rękę. Podobny system kar spotyka się powszechnie wśród ludów prymitywnych.

W nauce współczesnej toczy się spór na temat wpływu prawa Bliskiego Wschodu na późniejsze prawodawstwa europejskie, innymi słowy, czy i w jakim stopniu legły one u podstaw światowej kultury prawniczej. Pierwotny entuzjazm wielu uczonych dla rzekomo niezwykle wysokiej kultury prawniczej omawianych ludów wschodnich uległ znacznemu ochłodzeniu. Okazuje się bowiem,

że tak bardzo liczne źródła prawnicze nie pozwoliły dotąd nauce historii prawa na odkrycie w nich jakiegokolwiek konstrukcji teoretycznej ani jakiegokolwiek systemu. Brak w nich zupełnie tej logiki abstrakcyjnej, która cechowała np. późniejszych prawników rzymskich. Spośród krajów Bliskiego Wschodu pewien wpływ na prawo europejskie wywarła jedynie hebrajska kultura prawnicza Izraela. Chrześcijaństwo w średniowieczu znajdowało nieraz inspirację w księgach Starego Testamentu (dziesięcina, sakralny charakter koronacji). Chodzi tu w szczególności o pierwszych pięć ksiąg Starego Testamentu, tworzących tzw. Pentateuch (Pięcioksiąg Mojżeszowy).

Należy jednak wspomnieć o roli, jaką później odegrały monarchie hellenistyczne, które przeniosły na grunt Imperium Rzymskiego niektóre pojęcia i urządzenia ustrojowe starożytnego Wschodu, w szczególności **pojęcie boskiego charakteru władzy królewskiej**.

4. Charakterystyka despotii wschodnich

Despotie starożytne odznaczały się następującymi cechami:

5

1. Rozciągały się **na wielkich przestrzeniach** i miały głównie charakter kontynentalny, tzn. w ich gospodarce dominowała działalność związana z eksploatacją ziemi i handlem lądowym.
2. Ich gospodarka opierała się w większej lub mniejszej mierze na **pracy niewolników**.
3. Na czele państwa stał **monarcha, mający nieograniczoną i przez nikogo niekontrolowaną „despotyczną” władzę**. Władza jego miała charakter teokratyczny, tzn. powiązana była z wyobrażeniami religijnymi. Monarcha był uważany za bóstwo lub za reprezentanta bóstwa i to było podstawą jego autorytetu. Jednostka była całkowicie podporządkowana państwu.
4. Państwo **zarządzane** było **centralistycznie przez urzędników podporządkowanych monarsze**. W ówczesnych warunkach gospodarczych i komunikacyjnych dystans między władzą centralną a organami lokalnymi utrudniał lub wykluczał trwałość centralizacji państwowej. Było to źródłem słabości despotii i przyczyną ich częstego rozpadania.

Rozdział II

STAROŻYTNE PAŃSTWA ŚRÓDZIEMNOMORSKIE

I. Rys historyczny

5. Wprowadzenie

Od II tysiąclecia p.n.e. zaczęły się tworzyć nad Morzem Śródziemnym państwa reprezentujące inną niż despotie wschodnie formę państwa starożytnego. Państwa te były związane z gospodarką morską, powstały najpierw u wschodnich wybrzeży Morza Śródziemnego (Grecja, Mała Azja), później u wybrzeży zachodnich (Włochy, Sycylia, pd. Francja). Do najstarszych należały organizacje polityczne, poznawane dziś coraz lepiej dzięki nowym odkryciom, które zaczęły wypełniać konkretnym materiałem historycznym to, co starożytność przekazała nam w formie relacji uznawanych dawniej za fantazje mitologiczne. Zaczęły się już nam odsłaniać dzieje kultury kreteńskiej (około 2000 r. p.n.e.), wypartej następnie przez Achajów. Z kolei panami wybrzeży Małej Azji i Grecji stali się około 1100 r. p.n.e. Dorowie, którzy dali początek nowej wielkiej cywilizacji greckiej.

- 6 Cywilizacja ta wytworzyła z upływem wieków wiele (ok. 300) **drobnych państwek, skupionych dookoła ośrodków miejskich (*polis*, l. mn. *poleis*)**. Państwka te przeżywały na ogół podobną ewolucję. Początkowo panował w nich ustrój monarchiczny. Około VIII w. p.n.e. następowało wprowadzenie ustroju arystokratycznego, który w dalszym rozwoju prowadził z czasem do rozkwitu ówczesnej demokracji. Najbardziej reprezentatywnym państwkiem tego typu były Ateny. Wśród tych państwek szczególnym ustrojem wyróżniała się Sparta. Państwka te były rozmiarami nieduże. Sparta obejmowała 8400 km², a Ateny rozciągały się zaledwie na przestrzeni 1600–2650 km².

Nieco później niż na terenie wybrzeży greckich rozwinęło się na Półwyspie Apenińskim **państwo związane z ośrodkiem miejskim (*civitas*)**, o strukturze początkowo niewiele różniącej się od struktury państw greckich – państwo rzymskie. Rozwój *civitas* rzymskiej był podobny do rozwoju *poleis* jedynie w pierwszych wiekach istnienia Rzymu. Rzym, podobnie jak państwka greckie, przeszedł ewolucję od monarchii do republiki arystokratycznej (12). Później państwo to

rozrośnie się do olbrzymiego światowego imperium i wykształci nową formę organizacji państwowej, której poświęcimy szczególną uwagę (rozdział III).

Znamioną rolę w procesie rozwojowym państw śródziemnomorskich odegrały podboje Aleksandra Macedońskiego i powstałe na gruzach założonego przezeń imperium wielkoprzestrzenne monarchie hellenistyczne (2). Położyły one kres dawnej niezależności greckich *poleis*. W państwach tych jednak – i w Egipcie, i w Azji – Grecy odgrywali rolę klasy rządzącej. Na ich terenie dokonała się też swoista **synteza elementów kultury greckiej i orientalnej (hellenizm)**. Gdy później państwa te zostaną wchłonięte przez Rzym, jego władcy zdolni będą do przyswojenia sobie i wykorzystania doświadczeń ustrojowych monarchii hellenistycznej dla zbudowania trwałego wielkoprzestrzennego Imperium Rzymskiego.

7

II. Pogląd na rozwój Sparty

6. Stosunki gospodarcze i społeczne

Państwo spartańskie powstało ok. XI w. p.n.e. w wyniku podboju Peloponezu przez Dorów. Podobnie jak inne państewka greckie Sparta była monarchią, z tym jednak, że rządzona była przez dwóch królów. Jednemu z nich, Likurgowi (ok. połowy IX w. p.n.e.), przypisuje się przeprowadzenie doniosłych reform wewnętrznych. Bez względu na to, czy legenda o roli Likurga jako prawodawcy jest prawdziwa czy nie, w tym mniej więcej czasie stworzone zostały podstawy **ustroju arystokratycznego** Sparty, który przetrwał do końca istnienia tego państwa, tj. do II w. p.n.e.

8

W Sparcie, w przeciwieństwie do Aten i innych państewek greckich, handel zewnętrzny nie odgrywał zbyt wielkiej roli, a podstawą gospodarki było rolnictwo. Znalazło to odbicie w stosunkach społecznych. Społeczeństwo Sparty dzieliło się na trzy główne klasy: spartiatów, periojków i helotów.

1. **Spartiaci** byli klasą panującą. Od 7. roku życia byli wychowywani w rygorach życia wojakowskiego. Głównym ich zadaniem była **obrona kraju i wojna**. Tworzyli więc rodzaj armii zawodowej, co nadawało państwu spartańskiemu charakter militarny. Oni tylko mieli **prawa polityczne**. Pierwotnie istniała między spartiatami równość majątkowa. Z czasem, w miarę narastania różnic majątkowych, jedynie zamożniejsi spartiaci zachowali dla siebie prawa polityczne, co podkreślało dobitnie charakter arystokratyczny ustroju Sparty. Pozostałe warstwy, periojki i heloci, nie miały żadnych praw politycznych.

2. **Periojki** stanowili ludność miast zajmującą się głównie **rzemiosłem i handlem**. Byli **osobiście wolni**, nie mieli jednak praw politycznych. Wobec ich przewagi liczebnej i zagrożenia, jakie mogli stanowić dla spartiatów, eforowie (7) mieli prawo pozbawienia życia bez sądu dowolną liczbę periojków w wypadku najazdu wroga.

3. **Heloci** byli ludnością autochtoniczną, podbitą przez spartiatów. Nie mieli praw ani politycznych, ani cywilnych. Byli przywiązani do ziemi i stanowili **własność państwa**.

Spartiaci żyli w ciągłej obawie przed buntem helotów, którzy stanowili większość ludności zamieszkałej w Sparcie, i dlatego utrzymywali ich w posłuszeństwie terrorem. Od czasu do czasu urządzano tzw. *krypteje*, tj. ekspedycje karne przeciw helotom, podczas których zabijano określoną ich liczbę.

7. Ustrój państwa

- 9 Państwo spartańskie miało wiele organów, które zapewniały panowanie spartiatom, lecz tylko tym, którzy posiadali odpowiedni majątek. Władza królewska została zredukowana do funkcji religijno-kapłańskich. Głównymi organami arystokracji spartańskiej były Geruzja i Apella.

1. **Geruzja** (czyli rada starszych), obejmująca 28 spartiatów, którzy przekroczyli 60. rok życia, **decydowała o najważniejszych sprawach państwowych**. W jej skład wchodziły osoby wybrane przez Apellę.

2. **Apella** (czyli zgromadzenie ludowe) była faktycznie organem jedynie **o charakterze doradczym**. Organ ten był pierwotnie dość liczny, gdyż obejmował wszystkich spartiatów, którzy ukończyli 20 lat. Z czasem liczba spartiatów uprawnionych do zasiadania w Apelli zredukowała się do kilkudziesięciu osób. Znaczenie Apelli polegało na tym, że do niej należał wybór najważniejszych organów, członków Geruzji i eforów.

3. **Władzę wykonawczą** sprawowało **pięciu eforów**, wybieranych na rok przez Apellę. Przejęli oni większość uprawnień królewskich i w ich rękach spoczywał centralny zarząd kraju.

W ten więc sposób Sparta stworzyła specyficzną formę państwa arystokratycznego o cechach wybitnie militarnych. Nie bez słuszności porównywano Spartę do obozu wojskowego, a warstwę rządzącą spartiatów do armii zawodowej, rządzącej przez wiele wieków krajem podbitym. Dlatego też w nauce odmawiano czasem Sparcie znamion regularnie zorganizowanego państwa.

III. Pogląd na rozwój Aten

8. Stosunki gospodarcze i społeczne

W przeciwieństwie do Sparty ewolucja historyczna Aten doprowadziła do wykształcenia się wysoko rozwiniętego ustroju demokratycznego. Ateny, podobnie jak Sparta, stanowiły pierwotnie monarchię, w której wykształcił się następnie ustrój arystokratyczny, podobnie też godność królewska została zachowana tylko w formie ograniczonej do funkcji sakralnych. Faktycznie arystokracja rodowa (eupatrydzi) przejęła rządy przez swoje organy, tzn. przez dziewięciu archontów i organ kolegialny, Areopag, który stanowił radę złożoną z byłych archontów. Areopag decydował o najważniejszych sprawach i był równocześnie najwyższym trybunałem.

10

Od VII w. p.n.e. wystąpiły w Atenach tendencje do **demokratyzacji ustroju**, tzn. do rozszerzania kręgu osób uprawnionych do udziału w zarządzie kraju.

Proces ten wiązał się z dokonującymi się przemianami życia gospodarczego, które nauka określa mianem **greckiej rewolucji gospodarczej i pieniężnej**. Rozpoczęła się ona już w VII w. p.n.e. Głównymi jej przejawami były:

- 1) rozwój morskiej wymiany handlowej z Małą Azją,
- 2) podniesienie się produkcji przemysłowej,
- 3) od VI w. – pojawienie się pieniądza i gospodarki pieniężnej.

Zachodzące przemiany wpłynęły na pojawienie się nowej kategorii społecznej, mianowicie rodzaju burżuazji, plutokracji, złożonej z osób bogacących się na handlu i produkcji przemysłowej. Na tym tle zarysowały się ostre sprzeczności między rodową arystokracją ziemską a klasami miejskimi. Wywołały one długotrwałe walki, w wyniku których przeprowadzono wiele reform wewnętrznych. Decydujące znaczenie miały tu reformy Solona (594 r. p.n.e.) i reformy Klejstenesa (507 i 506 r. p.n.e.). Na nich oparł się demokratyczny ustrój Aten w V i IV w. p.n.e.

Ludność Aten dzieliła się na dwie kategorie: obywateli i nieobywateli.

Jedynie **obywatele** mieli prawa polityczne. O ile w Sparcie liczba uczestniczących w organach władzy spartiatów ulegała stałej redukcji, o tyle w Atenach proces ten następował w odwrotnym kierunku. Zaważyły na tym szczególnie **reformy Solona**, który **dokonał podziału społeczeństwa na cztery klasy według kryterium majątkowego**. Przynależność do danej klasy, zależna od wielkości posiadanego majątku, decydowała o posiadaniu większych lub mniejszych praw politycznych. Znaczenie tej reformy polegało na tym, że przez wyeliminowanie dotychczas stosowanego kryterium rodowego, które zapewniało rządy wyłącznie arystokracji rodowej, obecnie do nowo powstałych organów państwowych dopuszczono także przedsiębiorcze, zamożniejsze elementy niemogące się wykazać pochodzeniem rodowym.

11

Rażąca nierówność praw obywatelskich przyznanych różnym klasom została ograniczona bar-dziej demokratycznymi **reformami Klejstenesa**. Reformy te oznaczały **zniesienie dotychczasowe-**

12

go ustroju rodowego przez wprowadzenie (w miejsce czterech fyl rodowych) podziału kraju wedle kryterium terytorialnego (10 fyl terytorialnych dzielących się na 100 demów). Liczbę obywateli mających prawa polityczne w Atenach ocenia się na 30 000–40 000 osób – to bardzo dużo.

Reformy te nie mogły jednak zapobiec kształtowaniu się poważnych różnic majątkowych między obywatelami. W konsekwencji Ateny pozostały widownią stałych zmagania między siłami demokratycznymi a grupami oligarchii majątkowej – bogaczy.

13 Do **nieobywateli** należały trzy grupy:

- 1) **Metojkowie** byli warstwą cudzoziemców. Spośród nich rekrutowali się w dużej liczbie kupcy i rzemieślnicy. Wprawdzie nie mieli oni praw politycznych, lecz ich położenie było korzystniejsze od położenia spartańskich periojków (6).
- 2) **Niewolnicy** liczebnością przewyższali niemal dwukrotnie liczbę obywateli i metojków razem wziętych. Na ich pracy fizycznej opierała się cała gospodarka ateńska. Byli oni własnością pana i traktowano ich jak rzecz; nie mieli więc żadnych praw. Panowie mieli nad nimi całkowitą władzę, jednak na karę śmierci mógł w Atenach skazać niewolnika tylko sąd.
- 3) **Wyzwoleńcy** – niewolnik wyzwolony nie nabywał praw obywatelskich, a jego sytuacja stała się podobna do położenia metojka.

9. Ustrój państwa

14 Ustrój polityczny demokracji ateńskiej po dokonanych reformach, a więc w V i IV w. p.n.e., charakteryzowały następujące instytucje:

- 1) Zgromadzenie Ludowe (*Eklezja*),
- 2) Rada Pięciuset (*Bule*),
- 3) wybieralne i odpowiedzialne urzędy,
- 4) sądownictwo ludowe (*Heliaja*).

15 **1. Zgromadzenie Ludowe (*Eklezja*)** było najwyższym suwerennym organem ludowym. W Zgromadzeniu Ludowym mieli prawo uczestniczyć wszyscy obywatele, był to więc organ niezwykle liczny. Uświadomić sobie trzeba, że liczba 40 000 obywateli stanowiła tylko ok. 10% liczby mieszkańców Aten, która wynosiła ok. 300 000–400 000 osób, w tym 80 000 metojków i 200 000 niewolników. Dla niektórych uchwał Eklezji wymagana była obecność co najmniej 6000 osób. Zgromadzenie to zwoływało trzy albo cztery razy w miesiącu.

Uprawnienia Eklezji były bardzo szerokie: miała ona władzę ustawodawczą, dokonywała wyborów wielu organów państwowych, sprawowała nadzór nad władzą wykonawczą. Zgromadzenie Ludowe było zatem **organem suwerennym**, w którym obywatele sprawowali bezpośrednie rządy.

Ani Grecja, ani w ogóle świat starożytny nie znały systemu reprezentacji właściwego dla demokracji nowożytniej, gdzie naród wykonuje władzę za pośrednictwem wybranych przez siebie posłów (demokracja pośrednia). Otóż w Atenach każdy obywatel wyrażał na Zgromadzeniu swoją wolę osobiście; demokracja ateńska miała więc charakter **demokracji bezpośredniej**. Tak szeroka realizacja form bezpośredniej demokracji była możliwa tylko w państwach małych, takich jak Ateny. W wielomilionowych państwach nowożytnych formy bezpośredniej demokracji stosować można wyjątkowo; formę taką stanowi np. instytucja referendum (506, 541).

2. Rada Pięciuset (*Bule*) była głównym organem zarządu państwa. Uczestniczyło w niej 500 członków, powoływanych w drodze losowania spośród pełnoprawnych obywateli. Rada przygotowywała wnioski ustawodawcze dla Eklezji i wraz z urzędnikami, których nadzorowała, sprawowała szeroką władzę wykonawczą. 16

3. Urzędy miały również wysoce demokratyczny charakter. Obsadzane były w drodze wyborów (lub losowania) na Zgromadzeniu Ludowym. Urzędnicy byli wybierani tylko na rok, wszyscy oni podlegali ścisłej kontroli przez *Eklezję* i Radę Pięciuset i mogli być pociągani do odpowiedzialności za swoją działalność urzędniczą. 17

4. Sądownictwo ludowe. Od czasów Solona lud uzyskał decydujący wpływ na sądownictwo przez powołanie do życia trybunału ludowego, tzw. Heliai. Do Heliai wchodziło 6000 członków. Dzieliła się ona na 10 sekcji, czyli dikasteriów, które rozpatrywały sprawy w kompletach po 600 osób. W wyjątkowych wypadkach komplet zbierał się w pełnym składzie 6000 osób. 18

Ustrój Aten w V i IV w. p.n.e. przedstawiał więc formalnie obraz szeroko rozwiniętej demokracji. Wyróżnić można następujące jej cechy:

- 1) **Władza suwerenna należała do ludu ateńskiego.** Wprawdzie liczne kategorie ludności nie miały praw politycznych, niemniej jednak lud ateński reprezentowała stosunkowo liczna grupa obywateli mających równe prawa. W praktyce jednak władza najczęściej znajdowała się w rękach najbogatszych.
- 2) W Atenach wykształciła się **forma demokracji bezpośredniej**, zapewniająca obywatelom ateńskim, w szczególności przez Zgromadzenie Ludowe, bezpośredni i osobisty udział w podejmowaniu decyzji państwowych.
- 3) Za wielkie osiągnięcie demokracji ateńskiej trzeba uznać **uzyskanie przez lud suwerennych praw sądowych**. Sądownictwo ludowe zapewniało bowiem poważną ochronę i było gwarancją praw politycznych zdobytych przez lud.

Niezwykle wysoki poziom życia publicznego w Atenach stworzył podstawę rozwoju myśli politycznej. Słowo „polityka” wywodzi się od *polis*. Rozwijali ją liczni myśliciele greccy. Zajmowała ona szczególnie Platona i Arystotelesa, którego można określić jako twórcę nauki o państwie, o jego formach i funkcjach, nauki wywierającej po dzień dzisiejszy wpływ na myśl europejską. 19

IV. Źródła prawa

10. Źródła prawa greckiego

- 20 Źródła poznania prawa starożytnej Grecji przedstawiają się skromnie. O wielu greckich instytucjach prawnych dowiadujemy się jedynie ze źródeł pośrednich. Nawet ustawodawstwo spartańskie Likurga czy ateńskie Solona znane nam jest jedynie z późniejszej tradycji przekazanej przez pisarzy greckich. Zasługą myślicieli greckich było stworzenie pierwszego naukowego, teoretycznego systemu wiedzy politycznej. Dzieła Platona i Arystotelesa wywarły znaczny wpływ na kształtowanie się instytucji prawa publicznego w Europie. Warto zwrócić uwagę na to, że grecka terminologia właśnie z dziedziny nauki o państwie jest do dziś powszechnie stosowana (np. takie terminy, jak: „demokracja”, „arystokracja”, „monarchia”, „polityka”).

Inaczej jest w dziedzinie prawa prywatnego. Tutaj kultura grecka nie stworzyła wiele i niewiele przekazała światu, aczkolwiek sama systematyka prawa rzymskiego powstała pod wpływami greckimi. W terminologii z dziedziny prawa prywatnego dominować będzie więc nie język grecki, lecz łacina, w Rzymie bowiem prawo prywatne osiągnęło niezwykle wysoki poziom. Zagadnieniu temu poświęcimy odrębne miejsce (28–35). Później dopiero, po podbiciu świata hellenistycznego przez Rzymian, rozwijać się będzie na jego terenie prawo rzymskie i wykształci się tam specyficzny system prawa rzymsko-hellenistycznego. W konsekwencji również w prawie prywatnym rozpowszechnią się niektóre instytucje i nazwy greckie, m.in.: „emfiteuza”, „hipoteka” czy „antychreza”, lecz oznaczają one instytucje prawne rozwinięte na gruncie greckim dopiero później, pod wpływem prawa rzymskiego.

V. Charakterystyka starożytnych państw śródziemnomorskich

11. Cechy wyróżniające

- 21 Omawiane państwa śródziemnomorskie, nie wyłączając Rzymu w okresie republiki (12), miały następujące cechy odróżniające je od despotii wschodnich:
- 1) Związane były na ogół z **gospodarką morską, żeglugą i handlem**.
 - 2) Były powiązane z ośrodkami miejskimi i odznaczały się bardzo **niewielkim obszarem**. Grecka *polis* i rzymska *civitas* miały więc charakter całkowicie odmienny niż wielkoprzestrzenne despotie wschodnie.
 - 3) Rządy państwa nie spoczywały w ręku despotycznego monarchy; w państwach tych kształtowały się różne formy zarządu państwa: we wcześniejszym okresie rządy monarchiczne, następnie ustrój arystokratyczny, później w niektórych państwach ustrój demokratyczny. Organizacja tych państw była dostosowana tylko do małego terytorium.
 - 4) Charakterystyczny dla tych państw był rozwój praw obywatelskich w ustrojach republikańskich i rozwój prawa cywilnego. Szczególnym jego rysem było roz-

budowanie prawa własności i ochrony praw właściciela w prawie rzymskim, a także w prawie greckim.

- 5) Grupy ludnościowe obce etnicznie nie miały praw obywatelskich. Państwka te nie umiały wchłonąć ich w ramy własnej społeczności. Ograniczało to możliwość ich politycznej ekspansji. Państwka te prowadziły często ekspansję nie tylko gospodarczą, lecz także wojskową na zewnątrz, nie wykazywały jednak zdolności do trwalszego rozszerzenia swych ram terytorialnych w drodze podbojów. Dzieła takiego dokonał jedynie Rzym, który potrafił wytworzyć nową, odmienną strukturę państwową i przekształcić się w potężne imperium (13).

Różnice między despotiami a państwami śródziemnomorskimi nie zacierają podstawowej cechy wspólnej, tej mianowicie, że państwa te opierały się na **eksploatowaniu części społeczeństwa stojącej poza prawem, tj. niewolników**. Państwa te różniły się więc zasadniczo od wszystkich innych typów państw swoją strukturą społeczno-ekonomiczną.

Należy więc pamiętać, że jeżeli w odniesieniu do państwa starożytnego mówi się o monarchii, o arystokracji i demokracji, o prawach obywatelskich, to terminy te mają różną treść w różnych epokach. Czym innym były w państwie ateńskim prawa obywatelskie, którymi cieszyła się tylko drobna część ludności, czym innym prawa obywatelskie w państwie nowożytnym, należne wszystkim mieszkańcom państwa. Czym innym była demokracja ateńska, czym innym „demokracja szlachecka” dawnej Polski, czym innym jest nowożytna demokracja parlamentarna.

Rozdział III

RZYM W OKRESIE CESARSTWA

I. Pogląd na rozwój formy państwa i na rozwój terytorialny Rzymu

12. Rozwój formy państwa

W ponadtysiącletnich dziejach państwa rzymskiego (od 753 r. p.n.e. do 476 r. n.e.) wyróżnić można cztery okresy odpowiadające różnym formom państwa.

- 22 **1. Okres królestwa (lata 753–509 p.n.e.).** Państwo rozciągające się na małym terytorium Rzymu i jego okolic (*civitas*) rządzone było przez królów. Stanowisko ich słabło w miarę rozwoju zgromadzeń ludowych (*comitia*) i instytucji Senatu, które rozszczyły poza krąg arystokracji rodowej (patrycjusze) liczbę obywateli mających prawa polityczne i wyzwoliły siły oraz tendencje republikańskie.

Reformy przypisywane królowi Serwiuszowi Tuliuszowi, podobnie jak reformy Solona i Klejstenesa w Atenach, wprowadziły podział społeczeństwa rzymskiego na klasy według kryterium majątkowego oraz terytorialny podział kraju na tribusy. Podobnie również jak w Atenach (9) klasy zamożniejsze uzyskały większe przywileje polityczne oraz większość w zgromadzeniach ludowych.

- 23 **2. Okres republiki (lata 509–27 p.n.e.).** Po upadku monarchii w Rzymie zapanował ustrój republikański. Pierwsze wieki republiki były widownią uporczywych walk plebejuszy z patrycjuszami o uzyskanie praw politycznych i o udział we władzy. Mimo okresowych sukcesów odnoszonych przez plebejuszy republika rzymska do końca swego istnienia była republiką arystokratyczną. Zgromadzenia ludowe miały formalnie bardzo szerokie uprawnienia i przez dłuższy czas odgrywały ważną rolę, w ostatnich jednak wiekach republiki straciły faktycznie swe znaczenie na rzecz innych organów. Już od III w. p.n.e. o najważniejszych sprawach państwowych decydował Senat reprezentujący arystokrację.

Wykształcił się specyficzny system urzędów. Wszyscy urzędnicy byli wybierani przez zgromadzenia ludowe, i to w zasadzie tylko na rok. **Urzędy** były **kolegialne**, tzn. na dany urząd powoływano co najmniej dwie osoby. Kolegialność i krótki okres pełnienia urzędu miały zapobiec powstaniu tyranii. Urzędnicy sprawowali swoje **funkcje nieodpłatnie** i byli odpowiedzialni przed Zgromadzeniem Ludowym.

Odróżniano urzędy wyższe i niższe. Wszyscy urzędnicy mieli określony zakres władzy, tzw. *potestas*, wyżsi urzędnicy mieli ponadto tzw. *imperium*, na które składały się m.in. uprawnienia wojskowe, szczególne uprawnienia sądowe, prawo zwoływania zgromadzeń ludowych i Senatu. Zakres przyznawanego różnym wyższym urzędnikom *imperium* bywał szerszy lub węższy.

24

Do kategorii wyższych urzędników zaliczali się:

- 1) konsulowie,
- 2) pretorzy,
- 3) cenзорzy.

Na czele hierarchii urzędniczej stali dwaj **konsulowie**, wybierani na rok.

 Urząd **pretora** powstał w 367 r. p.n.e. i to jemu przekazano władzę sądową w sprawach cywilnych. W 242 r. p.n.e. obok pretora dla miasta Rzymu (*praetor urbanus*) powołano drugi urząd pretorski do spraw między cudzoziemcami i między cudzoziemcami a obywatelami rzymskimi (*praetor peregrinus*) (33). Pretor sam nie sądził, lecz jedynie **rozpatrywał sprawy pod względem formalnym – *in iure***. Postępowanie *in iure* miało na celu stwierdzenie, czy w danym wypadku chodzi o roszczenie, któremu prawo rzymskie daje ochronę, a następnie ustalenie i sformułowanie przedmiotu sporu. Sprawa z kolei przechodziła **do sędziogo – *in iudicium***, który wydawał wyrok. Sędziów powoływał pretor. Obejmując urzędowanie, pretor ogłaszał edykt, w którym ustalał zasady prawne, jakie będzie stosować w czasie swego urzędowania (29, 33). Do najważniejszych funkcji cenzorów należało **uzupełnianie i rewidowanie listy członków Senatu**.

25

Z zasadą kolegialności władz najwyższych zrywano w razie zagrożenia z zewnątrz lub niepokoju wewnętrznych. Powoływano wówczas **dyktatora**, który skupiał w swym ręku całą nieograniczoną władzę. Dyktatora można było powołać tylko na okres 6 miesięcy. Jednakowoż później, w okresie walk o władzę w I w. p.n.e., Sulla jako pierwszy otrzymał dyktaturę na czas nieograniczony. Następnie Juliusz Cezar uzyskał w 44 r. p.n.e. dyktaturę dożywotnią. Do urzędu tego dołączył tytuł imperatora oraz władzę trybunacką (16).

26

Obok właściwych urzędników szczególną rolę w Rzymie odgrywała instytucja **trybunów ludowych**. Godność trybuna ludowego została wprowadzona w 494 r. p.n.e. jako wyraz ustępstwa patrycjusza na rzecz plebejuszy do ochrony ich praw. Funkcje

27

trybunów nie były określone tak ściśle jak funkcje urzędników, gdyż ich obowiązki polegały na ochronie interesów plebejuszy. Z tej racji trybunowie mieli bardzo ważne uprawnienia (*potestas*). Mieli prawo: zwoływania zebrań plebejskich, później także Senatu, prawo sprzeciwu wobec zarządzeń urzędników i wobec uchwał Senatu, jeżeli ich zdaniem były one szkodliwe dla interesów plebejuszy. Trybuni byli nietykalni, tzn. że za każdy akt gwałtu skierowany przeciw trybunowi sprawca mógł być bezkarnie zabity.

W ostatnich wiekach republiki państwo zaczęło się znacznie rozszerzać terytorialnie. Formy republikańskie w Rzymie były, podobnie jak ustroj państw greckich, dostosowane do rządzenia przez obywateli małym państwem. Utrzymanie jedności państwa wymagało więc teraz gruntownej jego przebudowy odpowiednio do jego wielkich obszarów, w szczególności zaś zreorganizowania zarządu podbitych prowincji. Okolicznością sprzyjającą tej przebudowie było to, że organizowane na Bliskim Wschodzie nowe prowincje powstawały na terenach ujarzmionych państw hellenistycznych, w których od dawna zakorzeniona była silna władza centralna i sprzężysty zarząd lokalny (4).

- 28 Pierwotnie zarząd prowincji powierzano jako namiestnikom pretorom, później konsulom lub pretorom – po ukończeniu ich właściwej kadencji – jako **prokonsulom albo propretorom**. Namiestnicy ci posiadali szerokie imperium, a zwłaszcza olbrzymią władzę wojskową. Prowincje podbite stawały się dla nich często terenem łupiestw i źródłem wielkich osobistych dochodów. Niepoddawani należytej kontroli, stanowili oni czynnik grożący rozsądzeniem jedności państwa. Rzym w I w. p.n.e. stał się zatem widownią głębokiego kryzysu politycznego i wojen o władzę. Zakończone one zostały zwycięstwem Oktawiana, który, podejmując reformę ustroju państwa, zapoczątkował okres cesarstwa.
- 29 **3. Okres pryncypatu (od 27 r. p.n.e. do 284 r. n.e.).** Władzę przejął w 27 r. p.n.e. Oktawian, kumulując w swym ręku wiele urzędów republikańskich. W ten sposób, przy pozornym zachowaniu urzędów republikańskich, wykształciło się w Rzymie cesarstwo (*imperium*) z cesarzem-princepssem na czele, zmierzającym do wprowadzenia władzy absolutnej.
- 30 **4. Okres dominatu (lata 284–476).** Początek tego drugiego okresu Cesarstwa Rzymskiego wiąże się z panowaniem cesarza Dioklecjana. Przeprowadził on wiele reform państwowych, które ostatecznie zerwały z rzymskimi urządzeniami republikańskimi i ustaliły nowy porządek, w którym cesarze sprawowali niczym nieograniczoną władzę. Dioklecjan zapoczątkował podziały wewnętrzne imperium na dwie, a później na cztery części. Do ustalenia się podziału na cesarstwo zachodnie i wschodnie (Konstantynopol, Bizancjum) doszło w 395 r. W 476 r. zachodnie Cesarstwo Rzymskie zakończyło swe istnienie.

13. Rozwój terytorialny państwa rzymskiego

W przeciwieństwie do innych państw śródziemnomorskich terytorium państwa rzymskiego ulegało stałemu wzrostowi. W jego rozwoju terytorialnym wyróżnić można trzy fazy:

31

- 1) Do okresu wojen punickich (lata 264–146 p.n.e.) – państwo rzymskie, które do IV w. p.n.e. ograniczało się do terenu samej rzymskiej *civitas* (kilkaset kilometrów kwadratowych), rozszerzyło się na terytorium środkowych i południowych Włoch.
- 2) Od wojen punickich do I w. p.n.e. – nastąpiło poważne powiększenie państwa, przede wszystkim kosztem rozgromionej fenickiej Kartaginy, a następnie zlikwidowanych państw hellenistycznych w Grecji. Tak więc Rzym, po Sycylii (241 r. p.n.e.) i Sardynii (238 r. p.n.e.), zajął północne Włochy i wybrzeża Morza Śródziemnego na terenie Francji, Hiszpanii, półn. Afryki, Grecji (146 r. p.n.e.), Małej Azji oraz Syrii.
- 3) Od I w. p.n.e. – ekspansja państwa rzymskiego poszła dalej w dwóch kierunkach: Bliskiego Wschodu (Egipt – 30 r. p.n.e., Mała Azja, Syria, kraje po Eufrat) oraz krajów europejskich. W latach 58–51 p.n.e. Cezar podbił Galię (dzisiejsza Francja), następnie Rzymianie zajęli Wielką Brytanię (43 r. p.n.e.) i oparli swą granicę na linii Dunaju, zajmując w I w. n.e. Trację (Bułgaria), a w II i III w. przekroczyli Dunaj i zajęli Dację (Rumunia).

Z powyższego przeglądu wynika, że największy zasięg uzyskał Rzym dopiero w okresie cesarstwa. W tym czasie imperium skupiło niemal całość starożytnego świata cywilizowanego, rozciągnawszy panowanie na kraje dawnych kultur egipskiej, hellenistycznej, fenickiej i w znacznej mierze dawnych kultur Bliskiego Wschodu. Morze Śródziemne stało się morzem wewnętrznym. Świat kończył się na granicach rzymskich. Rzym stał się imperium światowym (uniwersalnym). Koncepcję uniwersalistycznego państwa światowego na wzór Imperium Rzymskiego wskrzeszają jeszcze znacznie później średniowieczni cesarze rzymsko-niemieccy i papieże (54, 130).

II. Stosunki gospodarcze i społeczne

14. Podstawy gospodarcze

Imperium Rzymskie zawdzięczało w dużym stopniu swój świetny rozkwit w dobie pryncypatu korzystnym warunkom gospodarczym. Skupione dokoła Morza Śródziemnego, miało dużą zwartość gospodarczą i możliwość wszechstronnej oraz rozległej wymiany produktów. Posiadało rozwiniętą produkcję rolną i znacznie rozbudowany przemysł. Żegluga i znakomite, brukowane drogi lądowe ułatwiały handel. Jednakowoż ten doskonały stan gospodarki istniejący w I i II w. zaczął się pogarszać od III w. Złożyły się na to różne przyczyny. Należą do nich: nadmierny ucisk fiskalny (podatkowy) ze strony rzymskiego aparatu państwowego i, co najważniejsze, stale pogłębiający się kryzys na rynku pracy, wywołany zmniejszaniem się liczby niewolników. Gospodarka rzymska w okresie cesarstwa opierała się na dwóch podstawach: na wielkich latyfundiach ziemskich i na miastach.

- 32 1. **Wielkie latyfundium ziemskie.** Wielka własność ziemska była zjawiskiem nieznanym w najstarszych dziejach Rzymu. Jednakże już w schyłkowym okresie republiki zaznaczała się koncentracja własności ziemskiej. Towarzyszący jej upadek i stopniowy zanik średnich i drobnych właścicieli ziemskich godził w siłę militarną państwa, gdyż spośród nich rekrutowała się głównie armia rzymska. Procesowi temu usiłowano zapobiec przez reformy podejmowane w II i I w. p.n.e. (np. reformy Grakchów – 133 r. p.n.e.), które miały na celu zabezpieczenie drobnej własności w rękach chłopów oraz jej pomnożenie przez odebranie ziemi najbogatszym właścicielom i rozdanie jej chłopom. Reformy te okazały się jednak bezskuteczne.

Wielkie latyfundium stało się w cesarstwie podstawowym ośrodkiem gospodarczym wsi, stanowiło również gospodarczą podstawę rzymskiej klasy panującej. Na latyfundium składały się pierwotnie ziemie pod bezpośrednim zarządem właściciela i uprawiane przez niewolników. Dookoła latyfundiów utrzymywała się jeszcze długo drobna własność wolnych chłopów. Ich sytuacja ulegała jednak stopniowemu pogarszaniu.

Od III w. dają się zauważyć **przemiany w systemie gospodarki latyfundiальной**:

1. Przede wszystkim **zmniejszanie się liczby niewolników** zmuszało właścicieli latyfundiów do szukania innych metod gospodarki, więc do ograniczania areалу ziemi uprawianej na własny rachunek i wydzielania z części swych gruntów działek nadawanych w uprawę tzw. **kolonom (15)**; kolonowie byli w zamian obowiązani do pewnych świadczeń na rzecz panów; na podobnych warunkach zaczęto też osadzać na ziemi niewolników (*servi casati*). Szeroko w okresie dominatu propagowany kolonat oznaczał z punktu widzenia gospodarczego przejście od gospodarki wielkoprzestrzennej do małych gospodarstw, był też niejako **zapowiedzią przyszłego ustroju feudalnego wsi**.
2. Drugim rysem cechującym przemianę w gospodarce latyfundiальной było, w związku z dążeniem wielkich właścicieli do samowystarczalności gospodarczej, **organizowanie w ramach latyfundiów przemysłu rzemieślniczego na własne potrzeby**. Proces ten musiał wywrzeć ujemny wpływ na rozwój miast, gdyż ograniczał ich rynek zbytu.
3. Wreszcie, właściciele latyfundiów doprowadzili do **uzależnienia od siebie istniejących jeszcze małych gospodarstw będących w posiadaniu wolnych chłopów**; sytuacja tych ostatnich pogarszała się na skutek olbrzymich podatków państwowych, wobec czego oddawali się oni chętnie pod opiekę możnych w zamian za pewne świadczenia (*patrocinium*); w ten sposób wielu chłopów wolnych popadło w zależność od wielkiej własności.

- 33 2. **Miasta.** W życiu politycznym i gospodarczym państwa rzymskiego miasta, zarówno Rzym, jak i miasta prowincjonalne, odgrywały zawsze wielką rolę. Za pryncypatu miasta znajdowały się jeszcze w pełnym rozkwicie. Były ośrodkami handlu i przemysłu rękodzielniczego, zaopatrującego wieś i produkującego na szerszą wymianę. W produkcji przemysłowej pewną rolę odgrywali niewolnicy. Rzemieślnicy zorganizowani byli w *collegia*, które porównać można ze średniowiecznymi cechami. Od III w. równocześnie z przemianami w gospodarce wiejskiej zaznaczyły się objawy kryzysu życia miejskiego. Wywołane one były różnymi przyczynami, do których należały potęgający się ucisk fiskalny i podporządkowanie kolegiów rzemieślniczych państwu. Pogorszenie się stanu bezpieczeństwa wskutek najazdów ludów germańskich powodowało potrzebę obwaro-

wania się miast i dlatego od III w. liczne miasta otoczyły się systemami fortyfikacyjnymi. Rozwój przemysłu w latyfundiach pozbawił miasta podstawowego rynku zbytu i zaczęły się one chylić ku upadkowi. Nie bez znaczenia był tu kryzys niewolnictwa, który wywołał ubytek sił produkcyjnych także w przemyśle miejskim. Najogólniej rzecz ujmując, główną przyczyną upadku życia miejskiego było **zachwianie dotychczasowej równowagi gospodarczej między miastem a wsią**, stanowiącej podstawę pomyślności gospodarczej cesarstwa za pryncypatu.

15. Ustrój społeczny

Nierówności społeczne w Rzymie wynikały z wielu źródeł. Można mianowicie wyróżnić trzy główne kryteria podziałów społecznych:

- 1) kryterium wolności osobistej,
- 2) kryterium przynależności etnicznej,
- 3) kryterium nierówności społecznej opierające się na różnicy położenia majątkowego i zawodowego określonych grup społecznych.

1. Wolni i niewolni. Z punktu widzenia kryterium wolności całe społeczeństwo dzieliło się na wolnych i niewolnych. Ściśle rzecz biorąc, nie można mówić o różnicy w położeniu prawnym między wolnymi a niewolnikami, gdyż jedynie wolni podlegali prawom, a niewolni stali poza wszelkim prawem. 34

Niewolnik, tak jak na ogół w innych państwach niewolniczych, był w Rzymie rzeczą, którą właściciel mógł swobodnie rozporządzać jak jakimkolwiek należącym do niego przedmiotem materialnym. Właściciel mógł niewolnika sprzedać, karać, a nawet zabić. Niewolnik nie był więc podmiotem prawa, lecz tylko jego przedmiotem, stąd też nie mógł nawet zawrzeć ważnego małżeństwa, a jego dziećmi dysponował pan.

Za czasów cesarstwa pojawiły się tendencje do złagodzenia najsurowszych zasad określających położenie niewolników, w czym niemałą rolę odegrało chrześcijaństwo. Wprowadzono np. zakaz dowolnego zabijania niewolników, znany już dużo wcześniej w Atenach. Rozszerzyły się również możliwości wyjścia ze stanu niewolnictwa przez wyzwolenie. Wyzwalanie niewolników stało się z czasem zjawiskiem na tyle masowym, że jego skutki zaczęły się głęboko odbijać na życiu gospodarczym kraju, tym bardziej że równocześnie zmniejszał się napływ niewolników z terenów podbitych. Położenie prawne wyzwolenca nie było równe położeniu człowieka wolnego.

Wspominaliśmy już (14) o stosowanym w Rzymie systemie **kolonatu**, tj. osadzaniu na działkach gruntów pańskich chłopów jako tzw. kolonów. Prowadzili oni gospodarkę na własny rachunek w zamian za określone świadczenia. Rekrutowali się spośród wyzwolenców, niewolników, a także chłopów wolnych. Koloni nie cieszyli się pełną wolnością, byli bowiem dziedzicznie przywiązani do gleby, tzn. nie mieli prawa opuścić uprawianego gruntu. Z drugiej jednak strony również pan nie miał prawa wyrugować ich z ziemi. Kategoria kolonów stanowiła więc grupę **ludności półwolnej**. Instytucja kolonatu, wyrosła z kryzysu gospodarki opartej na niewolnictwie, stanowiła etap 35

pośredni, przejściowy, w drodze ku rozwojowi gospodarki feudalnej opartej na pracy chłopów zależnych. Późniejsza renta feudalna wykazywać będzie podobieństwa do świadczeń kolonów (67).

- 36 2. **Obywatele i nieobywatele.** Kryterium pochodzenia etnicznego leżało u podstaw różnicy w położeniu prawnym obywateli i nieobywateli (*peregrini*). Chodziło tu oczywiście tylko o ludność wolną, bo sytuacja niewolników jako stojących poza prawem była wszędzie jednakowa. Podział ten utrzymał się jeszcze częściowo w czasie cesarstwa i wywierał poważny wpływ na rozwój systemu prawa rzymskiego (29). Pełnię praw mieli tylko obywatele (*cives*), stąd nazwa prawo cywilne (*ius civile*) określała jedynie prawa obowiązujące obywateli rzymskich.

Proces społeczny w Rzymie prowadził do stopniowego rozszerzania obywatelstwa rzymskiego. Za republiki dzielono społeczeństwo na:

- 1) obywateli, tj. mieszkańców samej kolebki państwa, czyli Rzymu i okolic,
- 2) Latynów, tj. mieszkańców Italii,
- 3) peregrynów, tj. mieszkańców podbitych prowincji.

Wobec wymienionych trzech grup stosowano odmienne prawa. Około I w. p.n.e. dokonało się zatarcie różnicy prawnej między Latynami i obywatelami. Peregryni natomiast uzyskali prawa obywateli rzymskich dopiero w III w. Decydujący wpływ miał tu **edykt cesarza Karakalli** z 212 r. Rozciągnął on prawa obywatelskie w zasadzie na wszystkich wolnych mieszkańców cesarstwa (29).

- 37 3. **Warstwy społeczne.** Obok podziału ludności rzymskiej na wolnych i niewolnych, na obywateli i nieobywateli, istotną rolę odgrywały podziały o charakterze społecznym. Za królestwa i w pierwszych wiekach republiki główne znaczenie miał podział na arystokrację rodową, tzw. **patrycjusz**, i **plebejusz**. Walki klasowe oparte na antagonizmie między obu tymi grupami prowadziły do uzyskania przez plebejuszy wielu praw politycznych, dotąd zastrzeżonych dla rodów patrycjuszowskich, w szczególności prawa do udziału w zgromadzeniach oraz w Senacie i do piastowania niektórych urzędów.

W późniejszych wiekach podział oparty na różnicy pochodzenia zaniknął, dokonało się natomiast wyróżnienie **trzech stanów**, głównie na podstawie kryterium różnic majątkowych:

- 1) **stanu senatorskiego** (*ordo senatorius*), który stanowił nadal szlachtę rodową, arystokrację;
- 2) **stanu ekwitów** (*equites*);
- 3) plebsu, czyli **stanu plebejskiego**.

Dwa pierwsze stany tworzyły klasę uprzywilejowaną. W jej ręku znajdowały się posiadłości ziemskie i liczni niewolnicy, ale z czasem i ona straciła swoje szczególne przywileje.

W ostatniej fazie cesarstwa źródła wyróżniają już tylko dwie grupy obywateli wedle ich faktycznej pozycji społecznej i majątkowej:

- 1) „**szlachetniejszych**” (*honestiores*), która obejmowała latyfundystów, senatorów, ekwitów i znaczących urzędników;
- 2) „**pośledniejszych**” (*humiliores*), do której należeli ubożsi mieszkańcy miast i wsi.

Podział ten był **podziałem faktycznym**, warstwa *honestiores* nie była oddzielona żadnym murem, o przynależności do niej decydowało nie pochodzenie, lecz rzeczywista przewaga majątkowa. Między obu kategoriami ludności istniały tylko drobne różnice prawne, *humiliores* podlegali surowszym karom i uciążliwszym podatkom niż *honestiores*.

III. Ustrój państwa w okresie pryncypatu

16. Powstanie pryncypatu i jego struktura

W okresie długich walk społecznych i politycznych o władzę, toczonych u schyłku republiki w I w. p.n.e., nie udało się ani Cesarowi w Rzymie (12), ani Antoniuszowi na Wschodzie obalić starych urządzeń republikańskich i wprowadzić rządów absolutnych. Na inną drogę wkroczył Oktawian. Po pokonaniu Marka Antoniusza pod Akcjum (31 r. p.n.e.) stał się on panem sytuacji w Rzymie. W 27 r. p.n.e. demonstracyjnie zrzekł się na rzecz ludu wszystkich uprawnień, które zostały mu wcześniej nadane, po czym otrzymał je z powrotem w zmienionej formie. Senat przyznał mu wiele funkcji i zaszczytnych tytułów. Stały się one podstawą władzy cesarskiej sprawowanej przez Oktawiana i jego następców.

38

W nowym systemie sam cesarz wykonywał osobiście wiele funkcji, które w okresie republiki rozdzielone były między kilku najwyższych urzędników. Takie kumulowanie wielu urzędów w sposób trwały w ręku cesarza zapewniało mu stanowisko nadrzędne w stosunku do wszystkich organów państwowych. System wprowadzony przez Oktawiana i rozszerzony przez jego następców określa się mianem **pryncypatu**. Oznacza on w rzeczywistości system monarchiczny, w którym monarcha jako *princeps* (pierwszy obywatel Rzymu), przy pozornym zachowaniu systemu republikańskiego, sprawował osobiste rządy.

39

Ta swoista struktura władzy cesarskiej znajdowała odbicie w długiej tytulaturze cesarzy. W tytulaturze tej występuje grupa tytułów o charakterze zaszczytnym, mających podnieść autorytet władcy (*princeps senatus*, ojciec ojczyzny, August, Cezar), oraz druga grupa tytułów, określających zakres posiadanej władzy oraz sprawowane urzędy republikańskie, takich jak: konsul, prokonsul, cenzor. Oktawianowi zostały nadane tytuły: ojciec ojczyzny (*pater patriae*) oraz pierwszy w Senacie (*princeps senatus*). Ten ostatni tytuł od dawna przyznawano najpoważniejszemu senatorowi. Nie dawał on cesarzowi żadnych szczególnych uprawnień, lecz podkreślał jego stanowisko jako pierwszego obywatela w państwie i wiązał je z tradycją republikańską. Stąd nazwa pryncypat na określenie całego nowego systemu.

Tytuł *Augustus* (wspaniały), nadany Oktawianowi przez Senat, został przez niego przyjęty jako imię i używany był przez jego następców. Wreszcie tytuł *Caesar* został przyjęty przez Oktawiana jako nazwisko na pamiątkę wielkiego Juliusza Cezara, któ-

ry już w 45 r. p.n.e. otrzymał tytuł *Imperator*, a którego Oktawian był przybranym synem. Tytuł ten figurował następnie w tytułaturze jego następców z dynastii juliańskiej. Po ich wygaśnięciu tytuł Cezar wszedł zwyczajowo do tytułatury wszystkich cesarzy (imperatorów).

- 40 **Podstawę prawną władzy cesarskiej za Oktawiana** stanowiły formalnie przyznane mu przez Senat następujące trzy uprawnienia:

- 1) *imperium prokonsularne*,
- 2) władza trybuna,
- 3) urząd najwyższego kapłana.

Z racji przyznanego ***imperium prokonsularnego*** Oktawian miał nieograniczoną władzę w prowincjach, dowodził całym wojskiem oraz kierował sprawami zagranicznymi. *Imperium* mieli bowiem prokonsulowie jako zarządcy prowincji rzymskich (12), Oktawian zaś przyjął *imperium* w zakresie rozszerzonym w celu podkreślenia wyższości swej władzy. Nie chcąc jednak przyjąć tytułu króla, co naruszałoby tradycję republikańską, tytułował się *Imperatorem* (cesarzem).

- 41 **Władza trybunacka** (*tribunicia potestas*) przysługiwała w czasach republiki trybunowi ludowemu. Cesarz nie przywrócił tego urzędu i sam nie został trybunem ludowym, lecz dysponował ogromnymi uprawnieniami, które mieli dawniej trybunowie. Władza trybunacka dała mu nietykalność, prawo zwoływania Senatu i przewodniczenia jego obradom, występowania z inicjatywą ustawodawczą i prawo weta wobec wszelkich zarządzeń Senatu i innych urzędników (12).

- 42 Jako **najwyższy kapłan** (*pontifex maximus*) cesarz miał prawo wkraczania we wszystkie sprawy religijne i sprawował zwierzchnictwo nad wszystkimi kapłanami. Pozycja ta podniosła autorytet moralny cesarza.

Pozory republikańskiego charakteru władzy princepsa wzmacniało to, że początkowo jego uprawnienia odnawiane były corocznie i co rok na nowo nadawane przez Senat. Formalnie więc princeps sprawował władzę z woli ludu.

Na podobnej zasadzie drogą uchwał Senatu cesarze uzyskiwali dla siebie także inne urzędy, jak np. czasami urząd konsula, który po upadku republiki stał się urzędem honorowym, czy urząd cenzora, który od czasów Domicjana cesarze sprawowali dożywotnio (od 84 r.).

Trzeba podkreślić, że w późniejszym czasie Senat przyznawał cesarzom jeszcze rozleglejszą władzę niż ta, którą miał Oktawian. Od czasów Kaliguli Senat w formie ustaw, zwanych *lex de imperio*, przyznawał dalsze uprawnienia nowym cesarzom, np. prawo nadawania obywatelstwa, rozstrzygania o wojnie i pokoju, zawierania przymierzy, najwyższe sądownictwo w sprawach cywilnych i karnych, prawo wydawania rozpo-

rzążeń (konstytucji). W ten sposób władza cesarska stopniowo przybrała charakter władzy faktycznie nieograniczonej, z tym jednak, że zawsze jeszcze utrzymywała się teoria, iż piastunem władzy jest naród, który przeniósł na cesarza *imperium*.

17. Dalszy rozwój władzy cesarskiej i upadek znaczenia Senatu

W dalszym rozwoju cesarstwa wykształciły się nowe pojęcia i instytucje, mające jeszcze bardziej umocnić stanowisko cesarza w państwie. Już w I w. zaczęto traktować przestępstwo obrazy cesarza jako ciężką zbrodnię (*crimen laesae maiestatis*), której dokonanie pociągało za sobą karę wygnania, później karę śmierci i konfiskatę całego mienia. Przestępstwo obrazy majestatu interpretowano bardzo szeroko, by pod najbłahszymi pretekstami zwalczać przeciwników. Metoda ta ułatwiała cesarzom walkę z arystokracją senatorską i równocześnie służyła powiększaniu majątków cesarskich przez konfiskatę. 43

Od I w. wprowadzony został **boski kult władcy**, który stał się obowiązującą instytucją prawną. Początkowo Senat po śmierci cesarza decydował o wprowadzeniu jego kultu. Z czasem zaczęto oddawać kult boski cesarzom już za życia. 44

Mimo tak rozległych uprawnień, jakie uzyskał Oktawian i jego następcy, cesarstwo od początku nie miało charakteru monarchii absolutnej. Oktawian, tworząc pryncypat, który zapewnił mu prawie nieograniczoną władzę, usiłował przedstawić ją jako wynikającą z ustroju dawnej republiki. Dlatego też długo utrzymały się niektóre instytucje republiki. Ulegały one stopniowej likwidacji i zastępowano je urządzeniami nowymi.

Wśród instytucji tych szczególną rolę odgrywał jeszcze przez długi czas Senat, reprezentujący stan senatorski (15). Formalnie rola jego wzrosła nawet w I w. w związku z ograniczeniem znaczenia republikańskich zgromadzeń ludowych i faktycznym przejściem przez Senat niektórych ich uprawnień.

Senat sprawował więc początkowo szerokie funkcje ustawodawcze, sądowe i administracyjne. Senatowi, co najważniejsze, przysługiwało prawo wyznaczania następcy po zmarłym cesarzu. Z tej też racji niektórzy autorzy mówią o istnieniu w okresie pryncypatu dualizmu władzy (*diarchia*), tj. podziału władzy między cesarza a Senat. 45

W rzeczywistości, wobec uprawnień przyznawanych cesarzom, Senat stał się posłusznym narzędziem w ich ręku. Cesarze bowiem, obok prawa zwoływania Senatu i prawa sprzeciwu wobec jego uchwał, uzyskali ponadto jako cenzorzy decydujący wpływ na jego skład. Od III w. funkcja ustawodawcza należała w całości do cesarza.